

KULTURMINNEGRUNNLAG

Strategisk planprogram for Laksevåg

Damsgård, Laksevågsneset, Kringsjå, Nygård og Gravdal

Forord

Mye tyder på at deler av Laksevåg står foran omfattende forandringer i årene som kommer. En byutvikling med fortetting, transformasjon av næring- og industriområder og satsing på kollektivtransport er forespeilet. For å møte utviklingen har Bergen kommune startet opp et planarbeid som tar sikte på å legge noen overordnede, strategiske rammer for framtidig utvikling i bydelen.

Foreliggende kulturminnegrunnlag kartlegger viktige kulturminneverdier på Laksevåg. Arbeidet er utarbeidet av Byantikvaren på oppdrag fra Plan- og bygningsetaten. Dette er en erkjennelse av at en god bydel å bo og ferdes i, er betinget av at de kulturhistoriske verdiene bevares og innlemmes som ressurser i byutviklingen.

Kulturminnegrunnlagene bygger i regelen på noen hovedtema knyttet til tidlig historie, bebyggelseshistorie- og struktur, kommunikasjonslinjer, og særlige enkeltminner. Konkret kartfesting av kulturminneverdier er sentral i metoden. Metoden har hovedfokus på sammenhenger og overordnede kulturmiljøer fremfor detaljert analyse og vekting av kulturminneverdi. Likevel vil noen viktige enkeltobjekt hvor det potensielt er stor sårbarhet, behandles slik at en tidlig kan gi signaler om hvor en bør være særlig varsom i forhold til tiltak. Vi understreker at omtalte enkeltobjekt ikke er en uttømmende oversikt.

Rapporten er utarbeidet av Heming Hagen og Torbjørn Melle ved Byantikvarens kontor.

Bergen, 2017

Johanne Gillow

byantikvar

Innhold

1. Sammendrag og anbefalinger	3
2. Bakgrunn for undersøkelsen	6
2.1 Avgrensing	7
2.2 Administrative forhold	8
3. Kulturminner og kulturmiljøer – grunnlag for dokumentasjonen	9
3.1 Formelt vern	9
4. Metode	11
5. Topografi og tidlig historie	12
5.1 Automatisk fredete kulturminner	13
6. Ferdselsårer og kommunikasjon (kartvedlegg 10)	15
6.1 Sjøveien	15
6.2 Veier og gateløp	17
7. Historisk bebyggelsesstruktur	20
7.1 Gårder og husmannsplasser	20
7.2 Lystgårdene (kartvedlegg 4)	22
7.3 Verfts- og industrimiljø (kartvedlegg 1)	26
7.4 Boligmiljøer (kartvedlegg 2)	36
7.4.1 Gamle Laksevåg - fra strandsted til by	36
7.4.2 Villastrøket på Øvre Damsgård	44
7.4.3 Arbeiderboligene i mellom- og etterkrigstiden	48
7.5.4 Bebyggelsen i Gravdal og Nygård	51
7.5 Offentlig byggeri og møteplasser (kartvedlegg 6)	54
7.5.1 Skoler	54
7.5.2 Helseinstitusjoner	56
7.5.3 Administrasjonsbygninger	57
7.5.4 Forsamlingshus og møteplasser	59
7.5.5 Kirkebygg	61
7.5.6 Historiske grøntanlegg og vassdrag (kartvedlegg 10)	64
7.5.7 Militære anlegg	66
8.6 Krigsminner (kartvedlegg 3)	69
8.6.1 Ubåtbunkeren «Bruno» og verkstedsområdet i Søreivågen	72
8.6.3 Mannskapsleiren i Vågedalen	76

8.6.4 Mannskapsleirene i Stadionveien og på Jansonmarken	77
8.6.5 Mannskapsleiren på Melkeplassen	80
8.6.6 Diverse stridstillinger i utenfor forlegningene	84
9. Enkeltojekt og anlegg	86
10. Anvendt litteratur	89

1. Sammendrag og anbefalinger

«En by eller et tettsted er ikke bare en rent praktisk innretning som vi bruker for å utføre våre daglige gjøremål. Byen er også avleiret erfaring fra andre tider, bilder av tidligere kulturer. Strøk og bygninger forteller byens historie, gir den identitet og skaper tilhørighet hos innbyggerne.»¹

Byantikvaren skal sikre kvalitet i byutviklingen ved å bidra til ivaretagelse av historisk særpreg og identitet. Formålet med kulturminnegrunnlaget for Laksevåg har vært å kartlegge verdifulle kulturminneverdier i planområdet, og gi noen overordnede føringer for videre utvikling som ivaretar disse verdiene. Kulturminner er en ikke-fornybar ressurs. Laksevågs identitet og særpreg er sterkt knyttet til kulturminneverdiene og disse bør således gis betydelig vekt i videre byutvikling.

Planområdet på Laksevåg er karakterisert av en bebyggelse som viser utvikling fra et bynært jordbruksland med småbruk, strandsittere og lystgårder på slutten av 1700-tallet, til et av Norges viktigste industrisamfunn innen skipsfart fra tidlig på 1800-tallet. Et sentralt premiss for denne utviklingen er Byfjorden og den historiske strandlinjen med gode havneforhold i vikene og vågene i området.

Den eldste industribebyggelsen ved Kirkebukten er preget av eldre arbeiderboliger og industrivirksomheter i en tett urban struktur. Bebyggelsen som kom til langs fjellsidene utover 1900-tallet er særegen, med store arbeiderboliger og enkelte områder preget av villabebyggelse. Bebyggelsen er anlagt på en måte som viser hvordan boliger og industrivirksomhet historisk har vært sammenføydd i en fysisk ramme. Laksevåg var egen kommune frem til innlemmelsen i Bergen i 1972.

Gravdalsområdet har hatt en annen utvikling, hvor spredt gårdsbebyggelse ble erstattet av boligområder med hovedsakelig villabebyggelse og enkelte industrivirksomheter utover 1900-tallet.

I området er det bevart en sammenhengende og godt bevart okkupasjonshistorisk bebyggelse fra andre verdenskrig. Ubåtbunkeren «Bruno» på Laksevågsneset, verkstedene langs Sørevangen, brakkemiljøene i Vågedalen, Stadionveien og Melkeplassen, ble oppført av den tyske okkupasjonsmakten for å betjene ubåtflåten som førte krig mot de allierte forsyningslinjene til sjøs. Bygningsmiljøene er helt sentrale for forståelsen av Bergen som krigsskueplass under andre verdenskrig, og har i tillegg hatt stor betydning for bydelens infrastruktur og boligbebyggelse i etterkrigstiden. Laksevåg ble svært hardt rammet av krigshandlingene og de

¹ Veilederen T-1267 Fortetting med kvalitet, Miljøverndept. 2008.

bevarte krigsminnemiljøene på Laksevåg representerer en smertefull og vanskelig del av kulturarven, men har likefullt høy lokal og nasjonal verneverdi. Sammenhengen av krigsminnemiljøer på Laksevåg er unik i norsk sammenheng, og har få, om noen europeiske paralleller.

Bruk av kulturminner og kulturmiljøer kan bidra til bærekraftig utvikling for etablering og videreføring av bomiljøer og næringsvirksomhet. I Riksantikvarens bystrategi ² heter det at kulturminnene og kulturmiljøene i byene skal forvaltes i et langsiktig perspektiv og samtidig tas i bruk som ressurser og fellesgoder for å utvikle et godt samfunn og attraktive byer. Dette skal gjøres ved både å styrke vernet og videreføre eksisterende kvaliteter i de viktigste historiske bymiljøene. Samtidig er det et mål å styrke kulturminnenes rolle og betydning i det grønne skiftet og åpne for utvikling og transformasjon der dette er mulig. På Laksevåg ligger det gode forutsetninger for å oppfylle denne intensjonen, og utvikle en bydel med urban funksjonsblanding hvor den verneverdige bygningsmassen er en ressurs. Kanskje gjelder dette særlig for bygningsmassen til de historiske verftsmiljøene og krigsminnemiljøene. Dette er robuste bygninger og bør kunne, om det utføres med kvalitet, tåle tilpasninger for ny bruk.

Ny bebyggelse er fremtidens kulturminner. I områder med høye kulturminneverdier er det viktig å stille krav til nye byggeprosjekter slik at disse bygger opp om etablerte kvaliteter innenfor etablert historisk stedsidentitet og særpreg. Estetiske hensyn og krav om kvalitet i stedsutviklingen skal være et selvsagt premiss i all planlegging og utforming av fysiske miljø.

I Bergen er områder der spesielle vurderinger i forhold til kulturmiljø er nødvendig, lagt inn som hensynssone for bevaring av kulturmiljø (H579) i kommuneplanen. I gjeldende kommuneplan er det vedtatt en hensynssone for gamle Laksevåg sentrum. Byantikvaren har under arbeidet med rullering av kommende kommuneplan, spilt inn forslag om å utvide gjeldende hensynssone (kartvedlegg 11).

Gjennom arbeidet med kulturminnegrunnlaget har Byantikvaren, Bergen kommunes antikvariske faginstans, opparbeidet oversikt over kulturminneverdiene i området. Denne kunnskapen vil ligge til grunn for faglig rådgiving og saksbehandling i forbindelse med stedsutviklingen på Laksevåg.

² <http://www.riksantikvaren.no/Tema/Byer-og-tettsteder/Riksantikvarens-bystrategi>

Nedenfor behandles noen kulturminnekategorier som bør tillegges spesiell vekt i den videre byutviklingen på Laksevåg. Dette er verdier som bør forvaltes i et langsiktig perspektiv og tas i bruk som ressurser og fellesgoder for å utvikle et godt samfunn og en attraktiv bydel.

- Historiske ferdselsårer (kartvedlegg 10)
- Lystgårdene (kartvedlegg 4)
- Historiske verfts- og industrimiljøer (kartvedlegg 1)
- Den tette trehusbebyggelsen ved Kirkebukten (kartvedlegg 2)
- Bygningsmiljøer med særegen strøkskarakter (kartvedlegg 2)
- Offentlig byggeri (kartvedlegg 6)
- Historiske parkanlegg og grøntstrukturer (kartvedlegg 10)
- Krigsminner (kartvedlegg 3)

Kulturminnekategoriene er kartfestet i vedlegg bak i rapporten. Kartene lagres også digitalt for behandling i kommunens saksbehandlingssystemer. En kort oppsummering av verneverdi for kulturminnekategoriene gis i paragraf 9 Enkeltojekt og anlegg.

2. Bakgrunn for undersøkelsen

Et nasjonalt mål for bærekraftig byutvikling er å møte en ventet befolkningsvekst med utvikling av kompakte byer med korte transportavstander³. Dette medfører press på arealer og infrastruktur i byene, som igjen setter den fysiske kulturarven under press med hurtig og kraftig fortetting som resultat. Forespeilet utvikling for planområdet på Laksevåg er fortetting i enkelte knutepunkt og langs transportakser, samt transformasjon av den historiske verfts- og industrivirksomheten langs Søreivågen og Laksevågsneset.

Kulturminnegrunnlaget for Laksevåg er utarbeidet av Byantikvaren på oppdrag fra Plan- og bygningsetaten i Bergen kommune. Arbeidet er gjort i forbindelse med Bergen kommunes arbeid med strategisk planprogram for Laksevåg (BK-sak 201429018-27). Planområdet omfatter Damsgård, Laksevågsneset, Kringsjå, Nygård og Gravdal.

Byantikvarens kulturminnegrunnlag er ment å belyse og kartlegge kulturmiljøer og verneverdier i et planområde i en tidlig fase før tiltak iverksettes. Kulturminner er ikke-fornybar ressurs. Bygninger med vernestatus utgjør en uomstøttelig del av kulturarven og hver av bygningene representerer noe unikt i kraft av seg selv, eller i en større helhet. Kunnskapsbasert forvaltning av kulturminner i en tidlig fase vil føre til bedre vern, redusert konflikt, enklere og raskere planprosesser og økt forutsigbarhet.

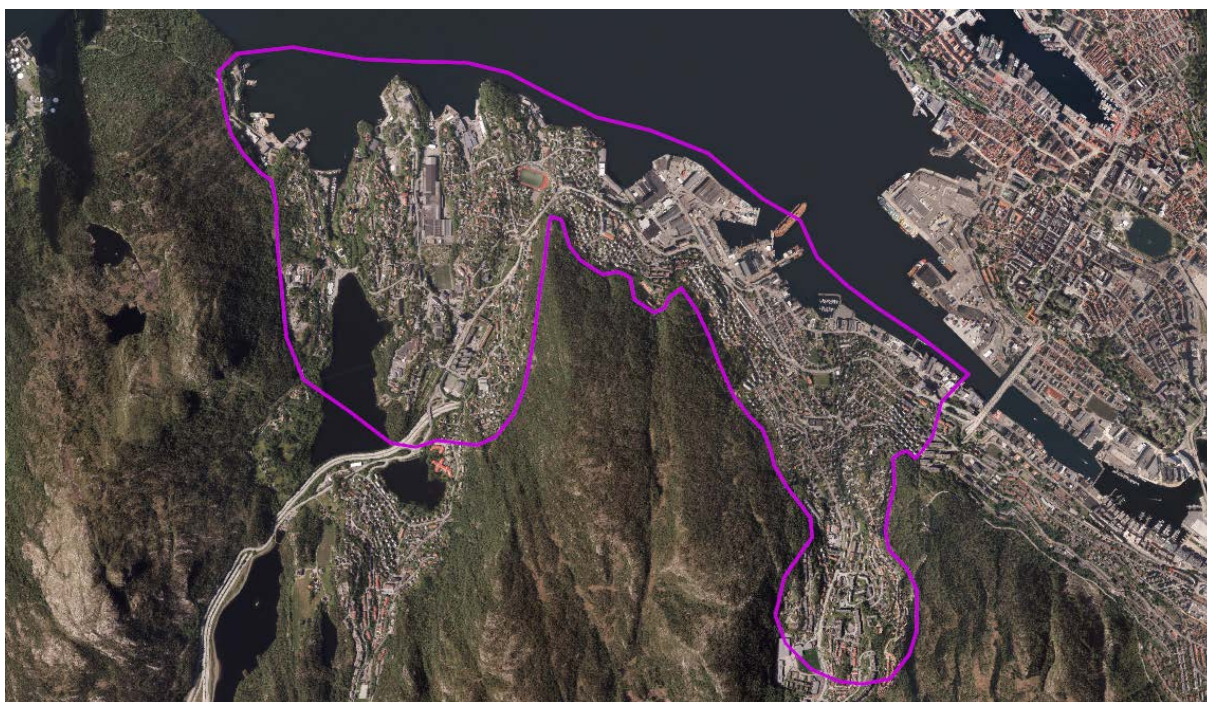
Kontaktpersoner hos Plan- og bygningsetaten har vært senioringeniør Ingunn Renolen og seniorarkitekt Knut Andreas Knutsen. Kulturminnegrunnlaget er utarbeidet av antikvar Heming Hagen og kartmaterialet av antikvar Torbjørn Melle. Byantikvaren takker for oppdraget og ser frem til videre godt samarbeid.

³ <http://www.byerogdistrikter.no/vekstkraftige-bo-og-arbeidsmarkeder-i-hele-landet-2/>

2.1 Avgrensing

Undersøkelsesområdet omhandler gamle Laksevåg sentrum langs Puddefjorden og Gravdalsområdet i Laksevåg bydel. Plangrensen defineres av eksisterende bebyggelse og gir seg naturlig ved at den i stor grad avgrenses av topografiske forhold. Byfjellene Løvestakken, Damsgårdsfjellet og Lyderhorn danner avgrensing mot sør og vest, mens byfjorden og Puddefjorden er grensen mot nord og øst. I den sammenhengende bebyggelsen langs Damsgårdssundet, er plangrensen satt ved Münsterelven (Grenseelven) mot sørøst, som tidligere avgrenset Laksevåg bygningskommune mot Bergen kommune.

I fjellovergangen mot sør er grensen satt ved bebyggelsen på Melkeplassen, som historisk har dannet en grense mot Fyllingsdalen. I Gravdal er Gravdalsvannet og fjellsiden opp mot Lyderhornsfjellet en topografisk avgrensing mot vest, ettersom Gravdalsvannet historisk var en naturlig barriere mot de vestlige områdene i ytre Laksevåg. Motorveien gjennom Gravdalsvannet ble lagt på utfyllinger tidlig på 1990-tallet.

Figur 1. Grensen for undersøkelsesområdet på Laksevåg markert med lilla strek (Tilrettelagt ortofoto i Arcview, Bergen kommune 2017).

Figur 2. Undersøkellesområdet på Laksevåg med foten av Løvtakkfjellet og Damsgårdsfjellet, sett mot vest (Skråfoto fra Arcview, Bergen kommune 2005).

2.2 Administrative forhold

Omkring 1500 eide Munkeliv kloster den største gården i området, Håstein (Damsgård), mens Gravdal på denne tiden trolig var kronens gods⁴. Etter reformasjonen gikk kronens gods over på private hender. I 1795 ble Damsgårdsgodset oppløst i mindre gårder/eiendommer. Nygård ble selveiergård i 1770, mens Lyngbø fortsatte under Gravdal til 1888.

Domkirken var Laksevågs sognekirke til 1741 da oppføringen av Strusshamn kirke på Askøy førte til at området ble en del av Askøy herred. Herredet bestod av Nordalandet, som var Askøys sørlige deler, og Sørlandet på fastlandet som innbefattet Laksevåg ut til Alvøen. Færre fellesinteresser mellom det bynære og stadig mer industrialiserte Sørlandet, førte til at Laksevåg ble skilt ut som eget sokn med kirke i 1875.

I 1918 ble Laksevåg egen bygningskommune. Bygningskommunen kontrollerte bygningsloven og valgte et representantskap blant huseierne, bygningskommisjonen, som bestemte over og finansierte veier, vannverk, regulering og brannvesen. Laksevåg ble slått sammen med Bergen kommune i 1972.

⁴ Fossen 1984:128

3. Kulturminner og kulturmiljøer – grunnlag for dokumentasjonen

Innenfor kulturminnefeltet skilles det mellom *kulturminne*, *kulturmiljø* og *kulturlandskap*. Et kulturminne er spor etter menneskelig aktivitet, ofte referert til som enkeltobjekt (eller grupper av enkeltobjekt). Det enkelte kulturminnet inngår ofte i en kulturhistorisk sammenheng - et kulturmiljø - som kan bestå av flere objekter, grupper av objekter og andre kulturhistoriske elementer. Kulturmiljøer avgrenses på ulike geografiske størrelsesnivåer. Kulturmiljøene er altså ikke entydige størrelser men avgrenses ut fra situasjon og formål. Bygningsmiljø er et eksempel på avgrensing av kulturmiljø og blir her nyttet i betydningen av flere bygninger som på grunn av bygningstypologi, alder, funksjon eller andre fellestrekk, oppfattes eller vurderes som avgrenset gruppe. Den videre sammenhengen, der en vurderer naturgitte forutsetninger i forbindelse med kulturmiljøet, er kulturlandskapet. Landskapet kan være lite eller mye omformet (rurale og urbane kontekster), men danner uansett rammen for kulturminner og kulturmiljø.

3.1 Formelt vern

I dagligtale er det ikke uvanlig at begrepene «fredet», «vernet», «verneverdig» kulturminne brukes upresist. For ordens skyld gis en kort presisering begrepens innhold. «Verneverdig» er en fellesbetegnelse for det som vurderes som bevaringsverdig, mens «vernet» er fellesbetegnelse for kulturminner som har et formelt vern knyttet til lovbestemmelser. Det være seg vern etter Kulturminneloven eller Plan- og bygningsloven.

At et objekt eller bygningssmiljø er «fredet» betyr at de har vern etter kulturminneloven (Lov om kulturminner av 9.juni 1978). Fredning er det sterkeste juridiske virkemidlet i arbeidet for vern i Norge, og på Laksevåg er tre bygninger/miljøer underlagt fredning; Damsgård hovedgård på Damsgård (Id. 87200), Wallemsviken marinestasjon (Id. 94422) og ubåtbunkeren «Bruno» på Laksevågsneset (Id. 94410).

Loven skiller videre mellom to hovedgrupper fredninger; Automatisk fredet og vedtaksfredet. Automatisk fredede kulturminner er fredet uansett om de er påvist eller om de er uoppdaget i jorden (arkeologi). Forenklet kan man si at alle spor etter menneskelig aktivitet fra før 1537, og stående bygninger fra før 1649, er automatisk fredet. Kulturminneloven gir en opplisting av hva som kommer under fredningsbestemmelsene i Kulturminneloven § 4.

Vedtaksfredet er bygninger eller anlegg fra tiden etter 1537 for arkeologiske kulturminner, og etter 1649 for bygninger, som fredes etter vedtaksbeslutning av Riksantikvaren.

Kulturminneloven forvaltes av miljøverndepartementet med delegering til Riksantikvaren og fylkeskommunene. I Bergen kommune er Byantikvaren fagetat for kulturminnevern.

Kommunene er tillagt forvaltningen av plan- og bygningsloven. Byantikvaren jobber derfor med vern gjennom plan- og bygningsloven. I plan- og bygningsloven er det mulig å verne bygninger og kulturmiljø gjennom ulike verktøy. På kommuneplannivå kan det gis føringer og utarbeides hensynsoner i forhold til vern av kulturminner. I reguleringsplaner har man flere virkemidler som er mer juridisk bindende. Byantikvaren har fagansvar for kommunens forvaltning av bygg og anlegg som er verneverdige, men som ikke er fredet etter kulturminneloven. Byantikvaren er høringspart i plansaker.

Bergen kommunes areal forvaltes gjennom tre ulike forvaltningsnivå innenfor kulturminnevernet. Riksantikvaren, Fylkeskommunen ved fylkeskonservator, og Bergen kommune ved Byantikvaren. Riksantikvaren og Hordaland fylkeskommune er knyttet til rollen som kulturminnemyndighet etter kulturminneloven. Riksantikvaren har direkte ansvar for kirkene, stående bygninger eldre enn 1649 og automatisk fredet bygrunn i sentrum. Utenfor fredet bygrunn er det fylkeskommunen som skal oppfylle undersøkelsesplikten etter kulturminneloven (jf. § 9 kulturminneloven). Fylkeskommunen er som regional planmyndighet også høringspart i plansaker, og har innsigelsesrett til plansaker på grunnlag av blant annet kulturminner.

Vernestatus - sentrale begreper:

Verneverdig: At en bygning er verneverdig betyr at den er verdt å verne/bevaringsverdig/verdt å ta vare på fordi det har kulturhistorisk, arkitektonisk eller en annen type verdi. At bygningen er verneverdig innebærer likevel ikke at den har en juridisk vernestatus.

Vernet: Når en bygning er vernet, har den en formell, juridisk vernestatus og kan ikke uten videre rives eller endres. En vernet bygning kan enten være regulert til spesialområde bevaring/hensynssone i en kommunal reguleringsplan eller fredet etter kulturminneloven (se dette). Noen bruker vern/vernet bare om det reguleringsmessige vernet og ikke om fredning, men "vernet" er egentlig en samlebetegnelse.

Fredet: Ordene fredet og vernet brukes ofte om hverandre, men fredet brukes oftest om – og bør forbeholdes for – kulturminner som er fredet etter kulturminnevernets egen særlov, kulturminneloven, og som er tillagt nasjonal verdi. Ordet brukes slik i dette dokumentasjonsprosjektet. Kulturminner kan være automatisk fredet i kraft av sin alder ("fornminner" fra før 1537, stående bygninger fra før 1650, samt marine kulturminner som er eldre enn 100 år og samiske kulturminner som er eldre enn 100 år). Yngre kulturminner kan vedtaksfredes av Riksantikvaren. Dette krever en høringsprosess og et vedtak. Hvis et kulturminne av nasjonal verdi er truet, kan Riksantikvaren eller fylkeskommunen gå til midlertidig fredning mens fredningssaken utarbeides.

SEFRAK: SEFRAK er et nasjonalt bygningsregister. Registeret skulle inneholde alle bygninger i Norge bygd før 1900. Mange steder er bygningene også evaluert med tanke på verneverdi. Registeret ble hovedsakelig utarbeidet mellom 1970- og 1990-tallet, men det ble aldri komplett, og noen steder pågår fremdeles registreringer. Navnet SEFRAK er en forkortelse for Sekretariatet for registrering av faste kulturminner i Norge, som er det organet som startet arbeidet med registrering.

4. Metode

Formålet med Byantikvarens kulturminnegrunnlaget er å gi Bergen kommune et kunnskapsgrunnlag for å forvalte kulturminner i henhold til nasjonale og kommunale mål og retningslinjer. Kulturminnegrunnlagene er vanligvis knyttet til overordnet planarbeid. Analysen består i å kartlegge bevarte, fysiske kulturminneverdier og bygningsmiljøer som har vært konstituerende for den historiske utviklingen i et bestemt område. Kulturminnegrunnlaget har ikke som mål å være en uttømmende dokumentasjon av kulturminnebestanden på objektnivå.

Kulturminnegrunnlaget tar utgangspunkt i hovedtemaene; topografi og historie, fredete arkeologiske funn, ferdselsårer, historisk bebyggelsesstruktur, krigsminner og enkelte sentrale enkeltobjekter og bygningsmiljøer. Hver hovedkategori er knyttet til digitale kart som kan benyttes i saksbehandlingen, og legges til ulike antikvariske registre. Utskrifter av de respektive temakartene er vedlagt bak i rapporten.

Ulike antikvariske registre, historiske kart og foto, ortofoto, skråfoto og kommunens saksarkiv, har vært digitalt tilgjengelig under arbeidet. Dette har vært viktige redskaper, og utdrag fra enkelte antikvariske registre er presentert som bearbejdede sammenstillinger i rapporten. I tillegg har relevante skriftlige kilder vært gjennomgått, og ressurspersoner med kjennskap til området, intervjuet. En oversikt over anvendte kilder er listet opp bakerst i rapporten. Videre er det utført flere befaringer i planområdet ved systematisk gjennomgang og tilstedeværelse. Dette har gitt et nødvendig og utvidet grunnlag for å forstå Laksevågs historiske utvikling.

Under arbeidet med kulturminnegrunnlaget har det vært fokus på informasjon og medvirkning. Det har vært avholdt møter og befaringer med byplanleggere i kommunen, regional kulturminneforvaltning, eiendomsbesittere i planområdet, forskere fra Universitetet i Bergen og lokale historielag og velforeninger. Arbeidet med kulturminnegrunnlaget er også blitt presentert på en konferanse om industrielle kulturminner på Laksevåg i februar 2017.

5. Topografi og tidlig historie

Da siste istid gikk mot slutten for omkring 10 000 år siden, stod sjøen ca. 40-60 meter over dagnes strandlinje i Bergensområdet. Da iskappen trakk seg tilbake og havnivået sank dannet det seg på vestsiden av Puddefjorden to dominerende landskapsrom på hver sin side av Olderneset. Det ene ble Gravdalsforkastningen mellom Holenfjellet og Lyderhorn, mens det andre en langsgående, kupert landtunge under fjellene Løvestakken og Damsgårdsfjellet, som vender seg mot fjorden. Strandlinjen var preget av knauser, våger og nes.

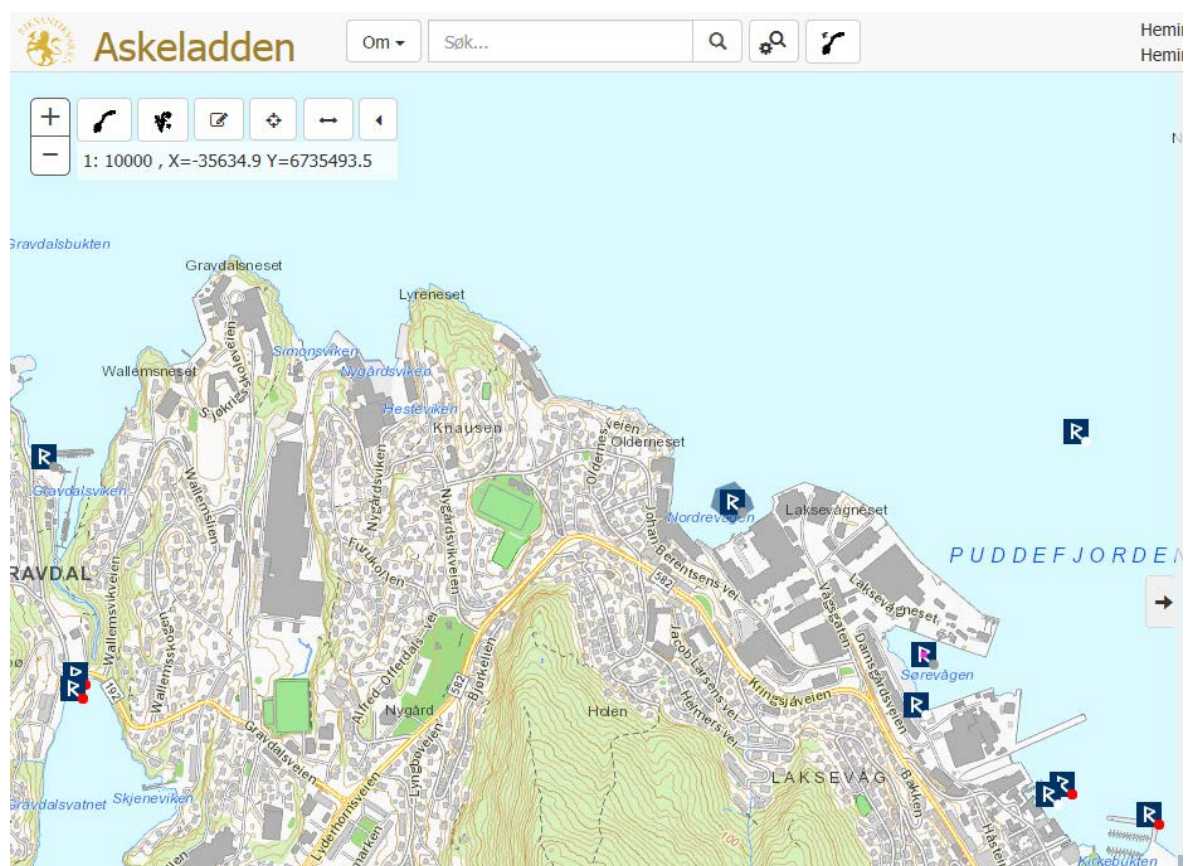
Laksevågs særegne topografi med bratte fjell som preger horisonten, fjorden som speiler årstider og lysforhold, og utsikten til byen på andre siden av Puddefjorden, har vært fellesnevner for Laksevågbeboerne langt tilbake i tid.

Figur 3. Byfjorden er Bergens viktigste historiske landskapspremiss. Uten Byfjorden, ingen Bergen - eller i alle fall et helt annet Bergen. Laksevåg er lokalisert langs Byfjordens vestside, ved Puddefjorden, bak i bildet (Foto: <https://no.wikipedia.org/wiki/Bergen>).

5.1 Automatisk fredete kulturminner

Arkeologiske lokaliteter datert til tidligere enn 1537 har status som automatisk fredet etter Kulturminneloven § 4. Loven inneholder en til dels detaljert opplisting av kulturminner som er automatisk fredet i samsvar med loven. Vanligvis dreier det seg om spor etter ildsteder, stolpehull, kokegroper, avlagsmateriale og graver fra forhistorisk tid som er usynlig på markoverflaten og må graves etter. I dag blir arkeologiske lokaliteter vanligvis funnet under kulturminneregistreringer i forbindelse med planarbeid, hjemlet etter kulturminneloven § 9. Dette er registreringer som blir gjennomført for å finne ut om et planlagt tiltak kan komme i konflikt med automatisk fredete kulturminner. Forvaltningsmyndighet for arkeologiske kulturminner i Bergen er Hordaland fylkeskommune.

Figur 4. Innenfor planområdet på Laksevåg er det kun påvist faste arkeologiske lokaliteter i marine kontekster. Det dreier seg om ulike tekniske kulturminner. Marine kulturminner som er eldre enn 100 år er automatisk fredet etter Kulturminneloven (Kart: Askeladden, Riksantikvarens kulturminnedatabase 2017).

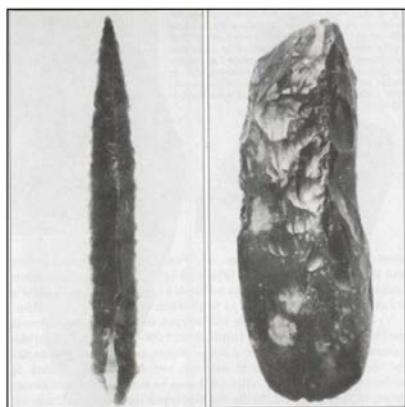
Innenfor planområdet er det til nå kun påvist faste arkeologiske lokaliteter i marine kontekster. Funnstedene er markert med rune-R i Riksantikvarens kulturminnedatabase Askeladden. Samtlige lokaliteter på Laksevåg er levninger etter ulike tekniske kulturminner (Figur 4):

- I Gravdalsvannet er det registrert en undervannsstemme med mulig kjerne fra middelalder, innenfor dagens betongdemning (Id. 100218) og et redeponert anker fra 16-1700-tallet (Id. 145104). Funnene er automatisk fredet.

- I Gravdalsviken er havnen i tilknytting den gamle mølledriften i området registrert (Id. 122611). Uavklart vernestatus.
- I Nordrevågen er det gjort funn av et skipsvrak utenfor ubåtbunkeren (Id. 179122). Antatt å være en slepebåt. Tilstand og identitet er ukjent og vernestatus er uavklart.
- I Søreivågen ligger et skipsvrak i form av en lekter fra før krigen (Id. 130384). Skroget er klinkbygd i metall, og måler 16 x 5,5 meter. Skroget er delvis bevart, men et lass med sand er dumpet etter at lekteren sank, og dekker store deler av babord side. Uavklart vernestatus.
- I Søndrevågen er en slipp registrert (Id. 130105). Slippen var en del av det historiske verftet, men er bygget ned og er ikke synlig. Ikke fredet.
- I Puddefjorden ligger vraket av lasteskipet Elisabeth Bornhofen, bygget i Einswarden i 1923. Senket av britiske bombefly 4. oktober 1944 (Id. 123056). Uavklart vernestatus.
- I Kirkebukten er det funnet to admiralitetsankere, trolig fra siste halvdel av 1800-tallet, registrert (Id. 148640, 216549). Automatisk fredet.
- Betongpilar fra heveverk, benyttet og bygget av tyskerne under krigen (Id. 132896). Ikke fredet.

At det ikke er påvist arkeologiske lokaliteter på land avspeiler ikke nødvendigvis at området har vært lite attraktivt tidlig i historien, men snarere at det ikke ble søkt aktivt etter fornminner da bebyggelsen kom til. I store deler av planområdet på Laksevåg er det sannsynlig at eventuelle arkeologiske spor vil være forstyrret av eksisterende bebyggelse og infrastruktur.

Det er imidlertid kjent noen løsfunn fra området, blant annet av redskaper fra steinalderen. Løsfunn er objekter som er funnet tilfeldig og hvor konteksten er dårlig dokumentert. Like vest for Nordrevågen ble det tidlig på 1800-tallet gjort funn av en tverrøks. På Damsgård er det gjort to funn som er knyttet til de første jordbrukerne for omkring 5000 år siden; en flintpil og en tykknakket flintøks (figur 5).

Figur 5. Løsfunn fra planområdet. En flintpilesmiss (B 8070) og en tykknakket flintøks (B 8071) viser at det er potensiale for funn av steinalderlokaliteter på Laksevåg (Fossen 1984:28).

6. Ferdselsårer og kommunikasjon (kartvedlegg 10)

Historiske ferdselsårer utgjør viktige historiefortellende kvaliteter i et område. Ferdselsveiene og tekniske kulturminner i tilknytting til disse, viser i utviklingen av transport og kommunikasjon i ulike perioder.

6.1 Sjøveien

Strandlinjen på Laksevåg er kultivert. Gjennom store deler av historien, særlig i forbindelse med skips- og industriutviklingen, har det vært gjennomført ulik grad av utbygginger og utfyllinger i sjøen. Imidlertid har de viktigste premissene for den historiske utviklingen, vågene med ulike havnekvaliteter langs Byfjorden, i stor grad blitt opprettholdt og er fullt lesbar i dag. Opprettholdelse av den historiske strandlinjen er en vesentlig kvalitet i området.

Ferdsel på sjøen, vannveien, var fra gammelt av hovedferdselsåren på Laksevåg. Ulendt terreng og mangelen på lett farbare veier over land førte til at fjorden, vikene og pollene med båt var utgangspunkt for fiske, kommunikasjon og transport, frem til Puddefjordsbroen stod ferdig i 1956. Langs Puddefjorden har Nordrevågen, Sørrevågen og Kirkebukten hatt ulike kvaliteter som havner, men deres samlede lokalisering har gjort at det alltid har vært en passende havn i nærheten. Nord i planområdet var og er Gravdalsbukten, Wallemsviken, Simonviken og Nygårdsviken viktige anløpshavner. Ikke minst var sjøveien viktig for ferdselen til og fra byen.

Figur 6. Fløttmennene var viktig for kommunikasjonen over Puddefjorden. Her er en fløttmannsbrygge på Frydenbø (Kilde: Fossen 1986:764).

De mange fløttmannsbryggene langs Puddefjorden var lenge et karakteristisk trekk langs strandlinjen (figur 6). Fløttmennene rodde folk og varer mellom strandstedet og byen i små båter mot vederlag. Fløttmannsyirket var gammelt og før 1870-årene dominerte de transporten over Puddefjorden. Selv etter at dampfergene kom i drift var de i aktivitet, men de fleste måtte da ha en binæring. I dag er ingen av fløttmannsbryggene bevart på Laksevåg.

I andre halvdel av 1800-tallet hadde mange av arbeiderene i verftsindustrien bosted i byen, og behovet for forutsigbar transport til og fra arbeid meldte seg. Etter initiativ fra verftene ble a/s Laxevaag Dampfergeselskab dannet i 1885 for å frakte arbeiderene til arbeid med flere ferjer. Det ble også opprettet ferjeruter vestover til Olderneset, Nygårdsvik, Simonsvik og Florvåg på Askøy. Kommunen overtok drift av ferjene i 1914 til Puddejordsbroen stod ferdig i 1956.

Figur 7. Fra 1885 opererte a/s Laxevaag Dampfergeselskab flere ferjer over Puddefjorden. Kommunen overtok driften av ferjene i 1914 og drev dem til Puddejordsbroen stod ferdig i 1956 (Kilde: <http://www.fotomuseum.bergen360.no>).

Figur 8. Fergehallen ble oppført som publikumsterminal og administrasjonsbygning for Laksevåg kommunale Ferge- og Rutebilselskap i 1940, og er tegnet av arkitekt Ole Olsen (Foto: Byantikvaren 2017).

I dag er fergehallen mellom verftsområdet i Sørøvågen og trehusbebyggelsen i Indre Laksevåg, et viktig landemerke som vitner om denne historien. Fergehallen ble oppført som publikumsterminal og administrasjonsbygning for Laksevåg kommunale Ferge- og Rutebilselskap i 1940. Bygningen er oppført i et i et funksjonalistisk formspråk, tegnet av arkitekt Ole Olsen.

6.2 Veier og gateløp

Ut fra det en ser fra skriftlige kilder og eldre kart, er veifaret langs Puddefjorden, Strandveien, en av de eldste veiene på Laksevåg. Dette var opprinnelig hovedferdselsåren fra byen, rundt Store Lungegårdsvann og videre ut langs fjorden gjennom Damsgård, Gravdal og videre til Alvøen. Ferdselsåren gikk opprinnelig helt nede i vannkanten, og førte gjennom strandstedets bebyggelse og verkstedsområdene ved Sørøvågen, og inn til Gravdal via Kringsjø.

Frem til lystgårdene ble etablert var Strandveien å regne mer som et far enn en vei. Mellom gårdene i området gikk det stier og mer eller mindre opparbeidete gårdsveier. Fra Damsgård gikk også et far sørover over Melkeplassen, i retning Fyllingsdalen. Bilvei over Melkeplassen kom først i 1930-årene. Det meste av veiene var i utgangspunktet enkle kjerreveier som ikke var bygget for et økende innslag av motoriserte kjøretøy. Frem til tidlig på 1900-tallet var det hestene som besørget det meste av den tyngre varetransporten over land.

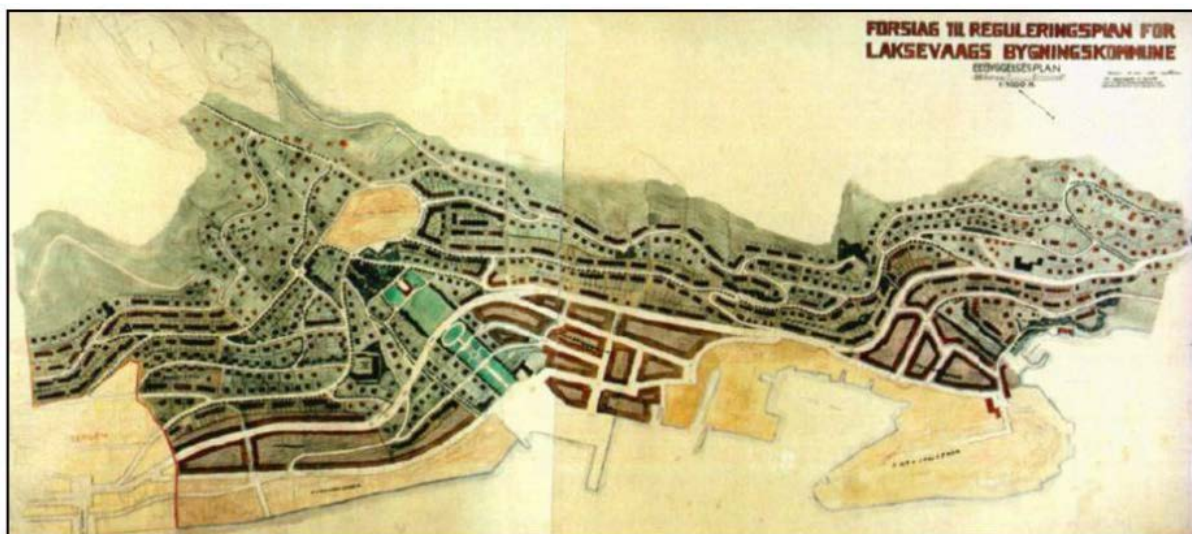
Figur 9. Veien på Laksevåg er tegnet inn på Ingeniørkaptein Hans B. Gottbergs kart over Bergenhus fra 1772 (Kilde: Utsnitt fra kartet Gottbergkartet, Arcview, Bergen kommune).

Figur 10. Den gamle hovedveien, Strandveien, ved Kirkebukten rundt århundreskiftet. Veien var flere steder smal og fulgte terrengets høyder og dumper. Veien ble erstattet av en ny hovedvei gjennom Laksevåg, Kringsjøveien, på 1930-tallet (Kilde: <http://www.touristphoto.no/glaksevaag1.htm>).

Den økende industriutbyggingen på 1800-tallet førte til et endret behov for boligbebyggelse og nye veier. Økende utbygging også på vestsiden av Puddefjorden, da særlig på Gyldenpris etter bybrannen i 1916, økte presset på bedre veiforbindelser fra Laksevåg til Bergen sentrum. Fra 1920 ble det foretatt store utbedringer av veinettet i takt med etablering av nye veier.

Kringsjøveien erstattet den gamle hovedferdselsåren gjennom verftsområdet. Arbeidet med veien startet som nødsarbeid i 1923, og utløste byggearealer utover mot Kringsjø (figur 12). Langs Kringsjøveien ble det oppført lameller og større boligblokker i mellom- og etterkrigstiden. Selv om standard og veibredde har endret seg ut fra økning i trafikk og økt belastning på veinettet, er veistrukturen på Laksevåg slik den fremstår i dag, i all hovedsak et resultat av reguleringsplanen fra 1925.

Figur 11. Veistrukturen slik den fremstår i dag, er i all hovedsak resultat av reguleringsplanen fra 1925, selv om standard og veibredde har endret seg ut fra økning i trafikk og økt belastning på veinettet (Kilde: Vissit, Bergen kommune).

Figur 12. Kringsjåveien utløste byggearealer og langs veien og det kom det opp murhus og lameller i mellom- og etterkrigstiden. Til venstre Kringsjåveien 17-25 (arkitekt Ole Halvorsen, 1936-37), til høyre Kringsjåveien 77-81 (arkitekt O. Halseth, 1952) (Foto: Byantikvaren 2017).

Figur 13. Kringsjåveien ble ført over den gamle alleen til Damsgård hovedgård via en viadukt (Foto: Byantikvaren 2017).

Puddefjordsbroen var planlagt i havneplanen av 1903, men ble ikke realisert før i 1956. Broen knyttet byen og Laksevåg sammen på en ny måte og betydde slutten på fergevirksomheten til Laksevåg. Broen har et elegant svunget brospenn med tidstypiske kvaliteter og er et visuelt landemerke. En utvidelse med nytt løp ble åpnet i 1999. Det nye løpet fikk tilsvarende konstruksjonsteknikk som det gamle for ikke å ødelegge det visuelle uttrykket. I forlengelse av Puddefjordsbroen ble Løvestakktunellen åpnet i 1968. Byggingen av broen og tunellen medførte store endringer på vestsiden av Puddefjorden og fjernet mye av den eldre bebyggelsen i området.

I Bergen er flere historiske ferdselsårer vernet i kommuneplanens arealdel (KPA) som «historiske veifar» med hensynssone for kulturmiljø, med en 10-meter buffer rundt ferdselsåren.

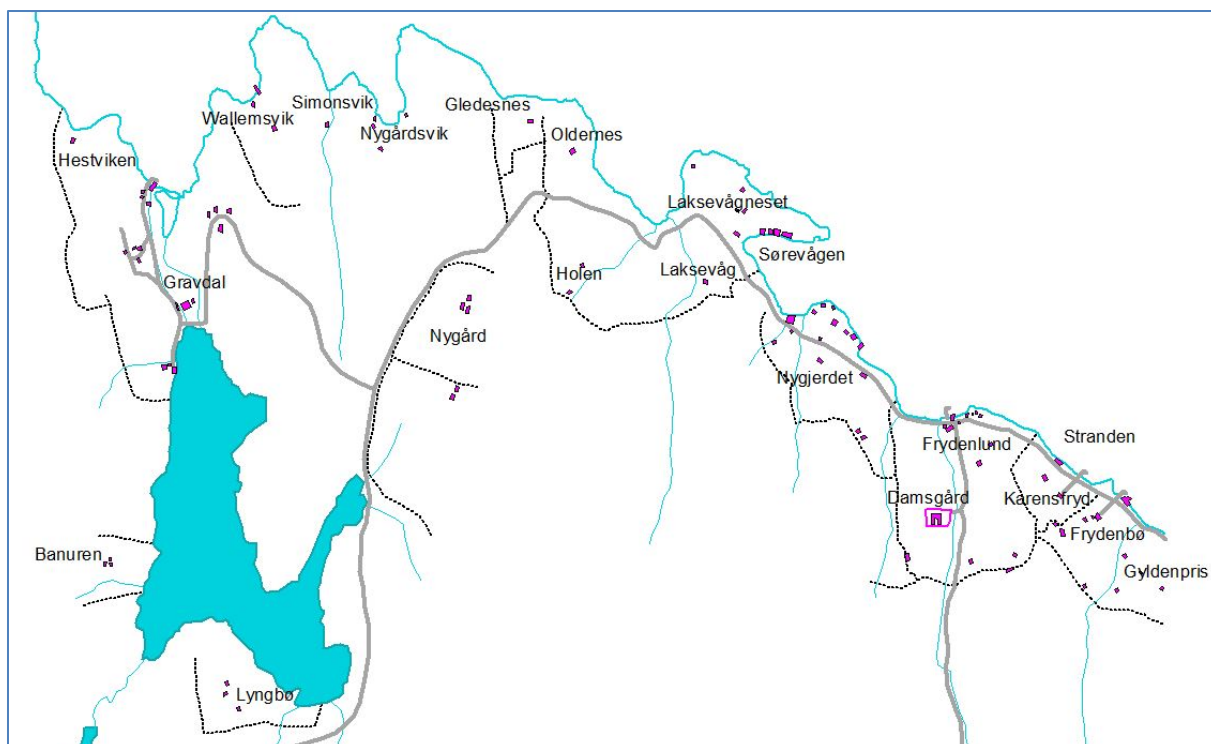
7. Historisk bebyggelsesstruktur

Historisk bebyggelsesstruktur er resultatene av mennesker sin fysiske organisering i landskapet. Bebyggelsen har blitt formet i på bakgrunn av topografi, naturverdier, eiendomsforhold, veg- og infrastruktur, økonomiske ressurser, byggeskikk og skiftende arkitektoniske stilretninger. Alder, stil og funksjon er således sentrale elementer som formidler et områdes strøkskarakter og stedsidentitet.

7.1 Gårder og husmannsplasser

Før 1800-tallet var Laksevåg preget av spredt gårdsbebyggelse og bygningsmiljøer med strandsittere i vikene. De naturlige forutsetningene for jordbruk har ikke vært gode og brukene som lå spredt i området har vært små. Lite eller ingenting av den historiske gårdsdriften på Laksevåg – gårdsbygninger og husmannsplasser - er bevart. Dette skyldes at mesteparten av gammel innmark i området er bygget ned fra sjølinjen og opp i fjellsiden. I dag er stort sett grensegjerdene av stein i utmarken oppover fjellsidene, de eneste fysiske sporene etter den historiske gårdsdriften.

Håstein gård ble trolig ryddet en gang i jernalderen. Størrelsen på gården tyder på at dette er en av de eldre gårdene på Laksevåg. Første gang gården er nevnt i skriftlige kilder er i Munkelivs jordebok fra 1427. Håstein strakte seg i høymiddelalderen fra gården Solheim i sør, til Gravdal i nord. Laksevågneset var trolig en egen gård, Laksevåg gård. Håstein er et sammensatt gårdsnavn og var opprinnelig flertallsformen Håsteinar som var brukt opp til 1700-tallet. Navnet er sammensatt av hár og steinar, hár betyr høy. Det er flere teorier til betydningen av navnet. Opprinnelig har det vært noen store steiner helt nede ved sjøen, like ved der det opprinnelige gårdstunet lå. Det er antatt at navnet Håsteinar refererer til kombinasjonen av disse store steinene samt gode forhold for høyproduksjon (Fossen 1984, s.94-95).

Figur 14. Laksevåg var preget av gårder og lyststeder ved inngangen til 1800-tallet (Kart: Torbjørn Melle, Bergen kommune).

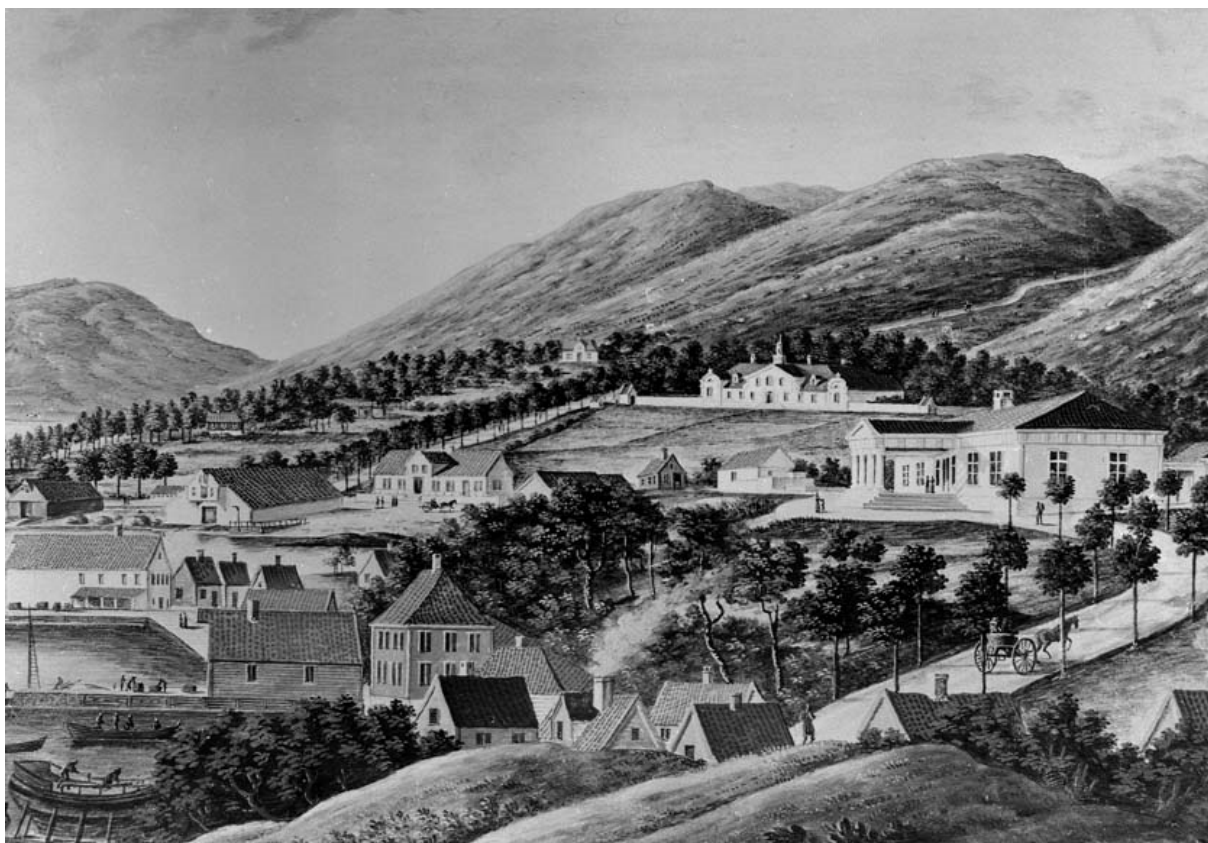
En matrikkel er et offentlig register over grunneiendommene. En matrikelgård er en geografisk enhet som har felles gårdsnummer i matrikkelen. Matrikelgårdene består i dag av flere bruk med ulike bruksnummer. De geografiske enhetene som i dag regnes som matrikelgårder, kan ha vært selvstendige gårdsbruk i senmiddelalderen. Eiendomsforholdene i jordbruket utviklet seg ved at gården gradvis ble utvidet inntil to familier kunne leve av gården. Deretter ble bruket delt. Dette ble gjort flere ganger, og hver gang ble det nye bruket skilt ut fra det gamle slik at det nye fikk sin del av åker, eng, slåttemark, skog, beite og fjell osv. Husene ble gjerne stående tett sammen med de eldre, og til slutt ble det et tettbygd tun med teigblanding, og ofte sameie (Norske gardsbruk, Hordaland Fylke II, Mid- og Nordhordland, Band I, 1964:50).

Etter hvert ble teigblandingen og sameiet ansett som en hindring for god drift av gårdene. Dette resulterte i at det sentrale Utskiftningsvesenet ble opprettet i 1859 for å lede arbeidet med å skape et mer effektivt jordbruk. På Vestlandet foregikk det meste av utskiftningen i tidsrommet 1880-1920. Ved en utskiftningsforretning over en matrikelgård bestående av flere bruk, ble først gårdens ytre grense gått opp. Deretter ble de enkelte delene av den samlede innmarken og utmarken vurdert og taksert og fordelt mellom partene. Slik fikk hvert bruk et fåtall større teiger til erstatning for de mange spredte småteigene. Rettigheter som vannretter, fiskeretter, naustretter osv. ble beskrevet. På steder der husene lå som klyngetun ble ofte tunene splittet opp ved at brukere flyttet husene til sin nye teig.

7.2 Lystgårdene (kartvedlegg 4)

Bygging av lyststeder i området rundt Bergen – ca. 70-80 til sammen⁵ - begynte i hovedsak i andre halvpart av 1700-tallet, og varte frem til starten av 1800-tallet. Dette var en gullalder for Bergens handel og skipsfart hvor Bergens overklasse av kjøpmenn og embetsmenn stod bak byggingen. Lystgårdene fungerte som sommerhus og utfartssteder for overklassen i Bergen. Husene var påkostede og skulle avspeile eiernes stand og rikdom.

Det er vanlig å kalle eiendommene for lystgårder dersom det var et gårdsbruk knyttet til stedet, og lyststeder dersom huset var en ren fritidseiendom. Jordbruksaktiviteten på lystgårdene ble opprettholdt av paktere i tillegg til at det trolig også var husmenn og strandsittere på noen. De fleste lystgårdene befant seg i hovedsak i området ned mot strandlinjen og Damsgårdsveien, mens området opp mot fjellet var preget av husmannsplasser og beitemark. De forskjellige lystgårdseiendommene var avgrenset med steingjerder og trerekker.

Figur 15. Prospekt av Dreier med lystgården Nygjerdet til høyre i bildet, og Damsgård hovedgård som troner over strandstedet. Nygjerdet fungerte senere både som hjem for vanskeligstilte (Magdalenahjemmet) og politistasjon, før huset ble revet i 1950-årene (Kilde: Fossen 1986).

Lystgårdene ble bygget fra Solheim og helt ut til Kjøkkelvik, der det før lå mindre bruk og husmannsplasser. Fra planområdet kjenner vi til Damsgård hovedgård, Stranden, Gyldenpris, Frydenbø, Karensfryd, Frydenlund, Lille Damsgård, Laksevåg, Laksevågneset, Holen, Olderneset,

⁵ Indahl et al. 2005:49.

Gledesneset, Volden og Gravdal (figur 14). I dag er det kun hovedbygningene til Damsgård hovedgård, Karensfryd og Gravdal som fremdeles er bevart. Bygningene har høy aldersverdi, arkitektonisk verdi, identitetsverdi og miljøverdi, noe som gir dem svært høy verneverdi.

Damsgård hovedgård (Jansongården, figur 16) er et landemerke på Laksevåg, og et hovedverk innen norsk rokokkoarkitektur med høy grad av autenticitet i eksteriør, plan og interiør. Anlegget ligger godt synlig på toppen av grønne marker ned mot Kirkebukten, med hovedfasaden vendt mot fjorden. De eldste delene av nåværende hovedbygning er fra omkring 1720. Før det lå gårdsbygningene til anlegget trolig nede ved sjøen, der det senere var gjestgiveri. Anlegget, slik det fremstår i dag, fikk i hovedsak sin form på 1770-talet. Anlegget er bygget opp symmetrisk omkring en midtakse og hovedbygningen består av to fløyer omkring et indre gårdsrom. Gårdsrommet er trukket mot sør, med portbygning aksialt på hovedbygningen.

Figur 16. De eldste delene av Damsgård hovedgård er fra omkring 1700, men hovedbygningen stod trolig ferdig rundt 1780. Anlegget er et av rokokkoens hovedverk i Norge og er et landemerke på Laksevåg. Bygningen er fredet etter Kulturminneloven (Foto: Byantikvaren 2016).

To indre hager omgitt av murer flankerer hovedbygningen. Den østlige er et strengt geometrisk formet anlegg, mens den vestlige er en mer uformell brukshage med karpedam og andehus. Hovedfasaden mot nord er spent ut som en skjerm med lange hagegjerder som ender i små porthus. Dette fikk bygningen til å fremstå som større og mer ruvende enn størrelsen skulle tilsi. Etter en omfattende istandsetting og konservering har anlegget vært benyttet som museum fra

1993, først under Vestlandske Kunstindustrimuseum og senere som en del av Bymuseet i Bergen⁶

Figur 17. Kommandantboligen i Gravdal har svært høy verneverdi men har ikke fredningsstatus etter Kulturminneloven (Foto: Byantikvaren 2016).

Gården Gravdal var trolig en storgård i tidlig middelalder, omtalt som møllebruk i Inge Bårdssons saga. Ingenting er bevart av det opprinnelige gårdstunet som lå noe nordvest for Kommandantboligen. I middelalderen ble møllene på gården antagelig eid og disponert av Munkeliv kloster mens eiendomsretten tilhørte kongen⁷. 1649 fikk slottsskriveren på Bergenhus, Volkvart Rüsbrich, skjøte på Gravdal med mølle. Gården ble solgt på midten av 1700-tallet til oberstløytnant Philip Nicoll som oppførte hovedbygningen og anla hagen. På 1800-tallet eide konsul August Konow gården og hovedbygningen med hage ble bygget om. Møllebruket ble gjenreist, veier og alleer anlagt samtidig som hagen ble utvidet.

Bygningen har klassisismens strengt rektangulære form med lavt valmet tak og jevn vindusrytme, med store vinduer i første etasje og litt lavere i andre. Midtpartiet er forsiktig markert som et brudd i fasaderytmen gjennom vindusplassering og utgang med trapp. Navnet «Kommandantboligen» ble brukt etter at Forsvaret overtok bygningen i 1899. Bygningen er registrert i SEFRAK-registeret (se s. 10).

⁶ Fra Askeladden, Riksantikvarens kulturminnedatabase.

⁷ Fossen 1984:128

Figur 18. Den tidligere lystgården Karensfryd er i dag bolighus. Huset ligger i et verneverdig bygningsmiljø bestående av flere villaer fra første del av 1900-tallet (Foto: Byantikvaren 2016).

Karensfryd 6, opprinnelig kalt Uhren, er et av lyststedene på Laksevåg som er bevart. Eiendommen, som opprinnelig hadde hage ned til sjøen, ble solgt til konsul Christian Børs i 1796. Hovedbygningen hadde valmtak og en dominerende midtark, og var motiv for et J. C. Dahlmaleri en gang i tidsrommet 1809–14. Eiendommen ble bygget om ca 1850. Huset fikk da halvvalmet tak, halvsirkelformet glassveranda og to fløybygninger, et utseende det siden har beholdt.

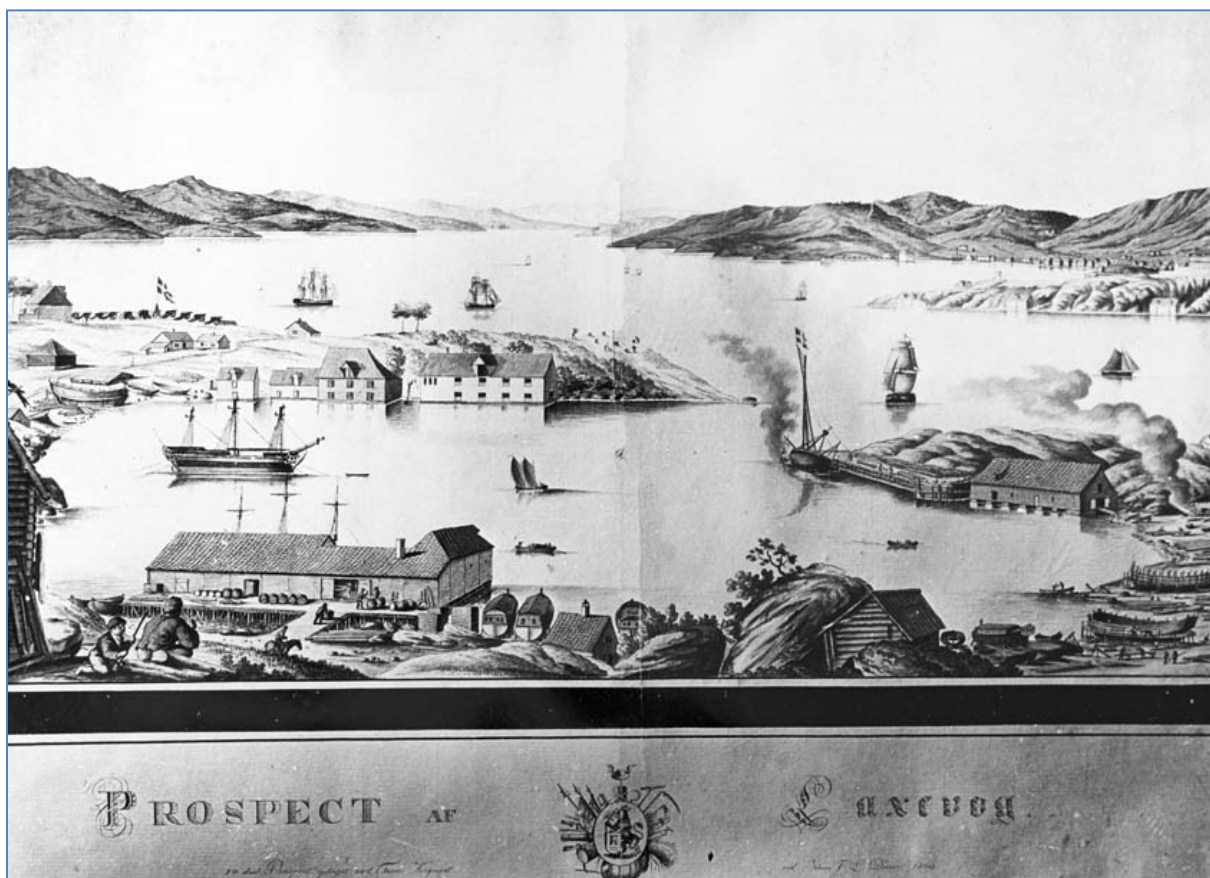

Figur 19. Lystgården Karensfryd lå tidligere landlig til uten bebyggelse omkring (Kilde: <http://www.touristphoto.no/glaksevaag3.htm>).

7.3 Verfts- og industrimiljø (kartvedlegg 1)

Laksevåg-bygden ble fra slutten av 1700-tallet i stadig økende grad trukket inn i Bergens pulserende liv, både økonomisk og kulturelt. De første større verftene i Bergen ble anlagt på Bradbenken mellom Bergenhus og Bryggen, og innerst på Nordnes ved Puddefjorden. Økende etterspørsel fra byens handelsflåte etter tonnasje, tilgang til kraft, restriksjoner på grunn av brannfare, og billigere arbeidskraft, førte til at industrien etter hvert ble trukket ut av bykjernen.

Utviklingen skjøt fart fra midten av 1800-tallet da handelsnæringen i byen finansierte industrialiseringen innen jern- og metallsektoren. Dette førte til en industrialisering langs vestsiden av Puddefjorden utover 1800-tallet. Virksomheten tiltrakk seg småindustri, reperbaner, støperier og motorfabrikker etter hvert som skipsfarten endret karakter fra seil til dampdrift, og senere dieseldrift. Hele fem av ni skipsverft i Bergen på 1800-tallet lå på Laksevåg. Også på Stranden, Gyldenpris og Frydenbø ble det mot slutten av 1800-tallet etablert industri i stort omfang, på nedsiden av Damsgårdsveien. Store bygninger i teglstein med høye piper kom opp langs strandlinjen, deriblant jodfabrikker, trelast, mange garverier, salterier, hermetikkfabrikker og reperbaner. Bygningene tok over for pakkboder og nøst som tidligere preget strandlinjen.

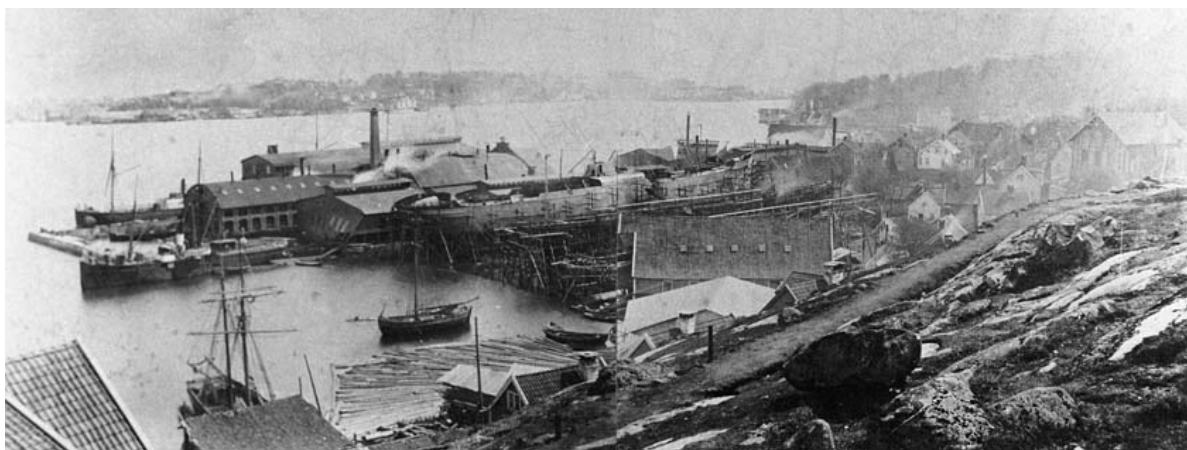
Figur 20. Prospekt av Dreier som viser det gryende industriområdet med pakkboder og kaier i Søreivågen, tidlig på 1800-tallet. Graneverftet på vestsiden av Tørrisneset til høyre i bildet (Kilde: Fossen 1986).

Sørevågen med de beskyttende nesene Laksevågneset og Tørrisneset, var ideell for etablering av skipsrelatert virksomhet. Graneverftet var det første som ble etablert allerede i 1805. Dette var et reparasjonsverksted for treskip anlagt på vestsiden av Tørrisneset (figur 20). Etableringen innledet en over 200 år lang epoke med skipsindustri i Sørevågen. I 1824 ble Graneverftet omlagt fra reparasjonsverksted til skipsbyggeri, og senere utvidet i 1830-årene. På nordsiden Søndrevågen ble to nye verft etablert i 1840-årene, Flageverftet og Berentsens verft.

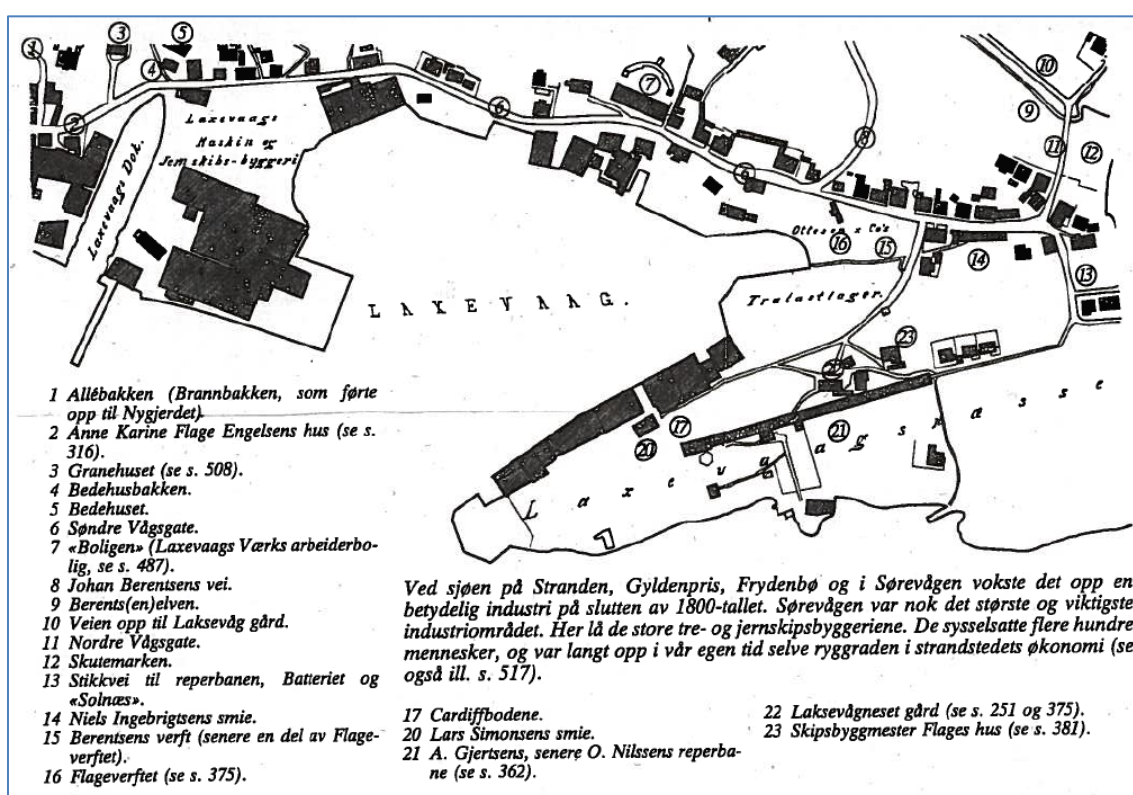

Figur 21. Bildet viser verkstedsområdet på Tørrisneset ved Sørevågen mot slutten av 1800-tallet. Arbeidernes hus lå tett ved arbeidsstedet noe som var en naturlig og miljøskapende arealdisponering, og mange bodde inne på verkstedsområdene (Kilde: <http://www.touristphoto.no/glaksevaag3.htm>).

I 1855 ble en ny æra innledet ved at det første jernstøperiet i Bergen, Laxevaag Værk, ble anlagt på Tørrisneset. Etter en brann i 1862 ble det oppført et stort moderne verk på branntomten med støperibygning i mur og en smie i to etasjer. I 1867 ble nye utvidelser foretatt med en ny trebygning for kjeleverksted, smie og storhammer. På det meste engasjerte verket rundt 150 arbeidere som produserte ovner og støpegods til skips- og bygningsindustrien. For å holde tritt med den rivende utviklingen innen skipsteknologien, ble en stor tørrdokk etablert på sørsiden av Tørrisneset i 1872 (figur 23 og 31). Dokken fikk først en lengde på 260 fot som viste seg å være for lite. Tørrdokken ble utvidet to ganger før den i 1889 fikk sin endelige form og størrelse som den har i dag.

Figur 22. Industrivirksomheten på Tørrisneset ved Sørøvågen mot slutten av 1800-tallet (Kilde: <http://www.touristphoto.no/glaksevaag3.htm>).

Figur 23. Kart som viser industriområdet rundt Sørøvågen mot slutten av 1800-tallet. Havnestrukturen, tørrdokken og enkelte industribygninger er bevart og synlig i dag (Kilde: Fossen 1986:571).

Figur 24. Fra en av industrihallene i Sørøvågen i 1902. Atelier KK (Kilde: Marcus, UiB, ubb-kk-n-279-027b).

Figur 25. Kjele og tynnplateverkstedet i 1920-årene (Kilde: Marcus, UiB, ubb-kk-n-279-053). 28

I 1882 ble av tre av virksomhetene i Søreivågen (Graneverftet, Laxevaags Værk, Laxevaags Dok) slått sammen til et stort, moderne jerndampskipsbyggeri under navnet Martens, Olsen & Co. Omleggingen førte til at dette ble Norges største industrielle anlegg med en arbeidsstyrke på 14-15 000 mann. Men etter kun fem års virksomhet førte blant annet lave konjunkturer til at verftet nesten ble nedlagt og arbeidsstokken sank til omkring 150 personer. I 1892 ble Aktieselskapet Laxevaags Maskin- & Jernskipsbyggeri stiftet og drev verftet godt til mellomkrigstiden. Under krisen i 1920-årene ble det arbeidet for å konsolidere skipsbyggingsindustrien i Bergen. Evje & Andersens Slip, Laxevaag Dok og Laxevaag Maskin & Jernskipsbyggeri ble i 1929 slått sammen med BMV til AS Bergens Mek. Verksteder.

Industrien førte til at Laksevåg utviklet seg til et klassesdelt samfunn som tidvis var preget av motsetninger mellom arbeidere og industrieiere, faglærte og ufaglærte, og var priggitt varierende konjunkturer. Men i industrisamfunnet var det også tilhørighet, fellesskapsfølelse og stedsidentitet. Arbeiderboligene ved verftene ble anlagt på en måte som viser at verft og boliger var intimt sammenføydd i en fysisk ramme om strandstedsfolkets hverdag.

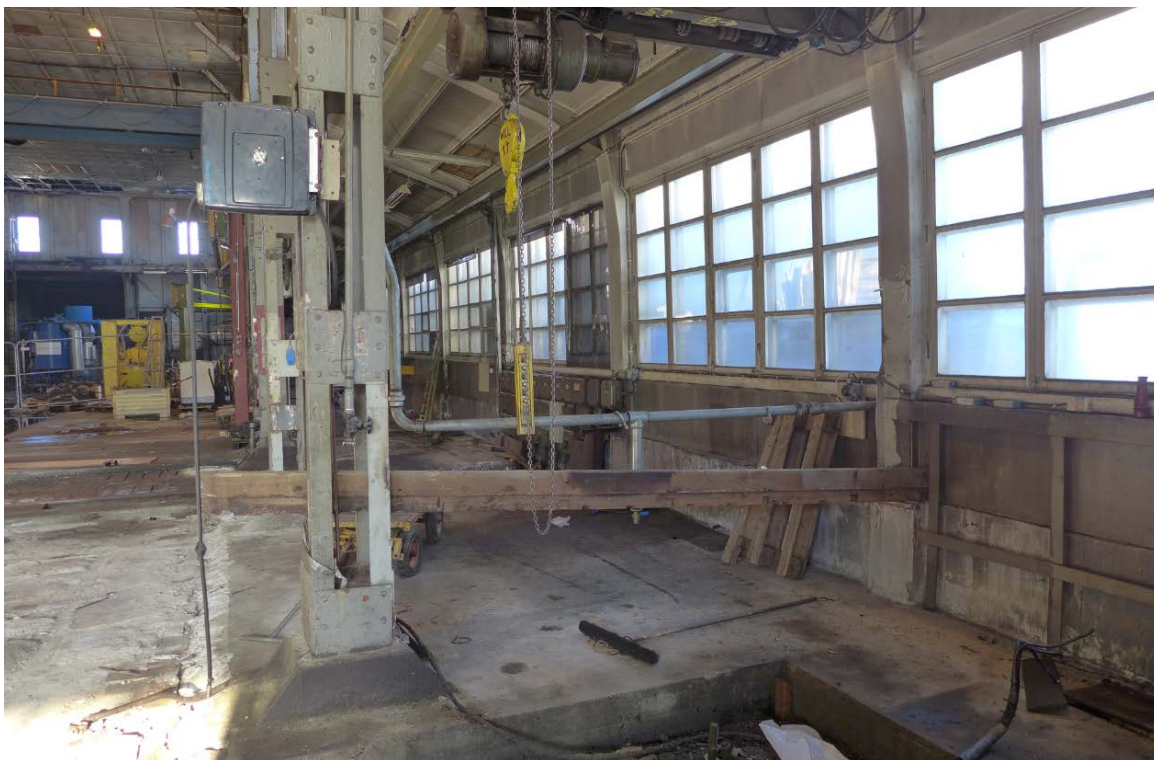

Figur 26. Verneverdige industribygninger ved tørrdokken på Tørrisneset (Foto: Bergen kommune 2017).

Kjele- og tynnplateverkstedet samt maskinverkstedet er bygninger som representerer områdets eldste periode, og har dermed høy historisk kildeverdi. Bygningene ble oppført da Martens, Olsen & Co overtok i 1882. Bygningene har antikvarisk verdi som sentrale deler av verftets lange historie, og som deler av et helhetlig teknisk industrielt kulturmiljø.

Figur 27. Maskinverkstedet som er en av de eldste bygningene i verftsområdet, har høy verneverdi (Foto: Byantikvaren 2017).

Figur 28. Innvendig i maskinverkstedet. Bygningen har rektangulær hovedform, store åpninger på hver kortside med port, og tre rader med vinduer på langsidene. (Foto: Byantikvaren 2017).

Figur 29. Innvendig i Kjele- og tynnplateverkstedet. Rommet preges av mange, store smårutete vinduer mot øst (Foto: Byantikvaren 2017).

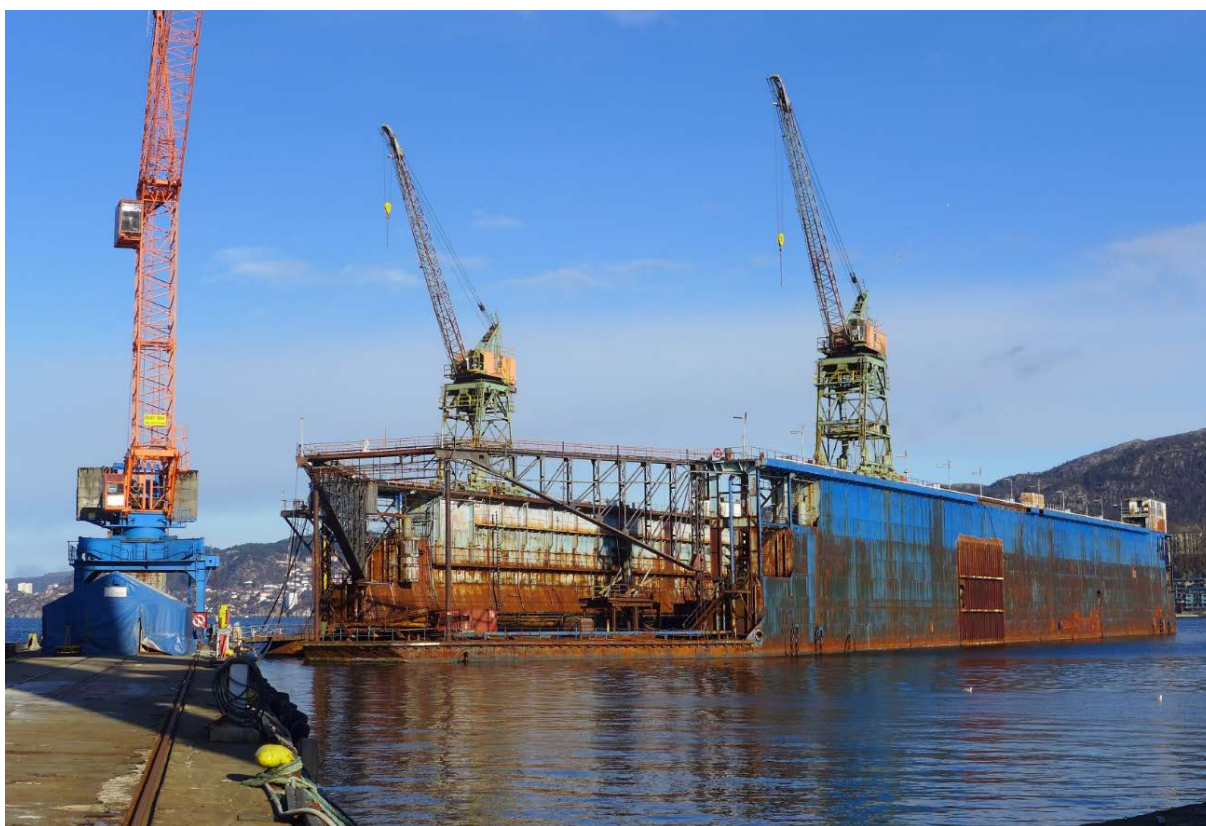
Figur 30. Sørgavlen til Kjele- og tynnplateverkstedet. På fasaden har det tidligere vært to sirkulære vinduer som nå er murt igjen. Bygningen representerer områdets eldste periode, og har høy historisk kildeverdi (Foto: Byantikvaren 2017).

Figur 31. Portalkranen og tørrdokken har verneverdi både som enkeltobjekter og som deler av et helhetlig industrielt kulturmiljø. Dokken ble bygget i 1872 og utvidet i 1898 (Foto: Byantikvaren 2016).

Tørrdokken har svært høy antikvarisk verneverdi, både som enkeltobjekt og som del av et helhetlig industrielt kulturmiljø. I og med at dokken så å si er uforandret siden siste utvidelse i 1898, er autentisitetsverdien, samt den historiefortellende verdien, svært høy.

Flytedokken (Dokk II) på Laksevåg ble bygget i Wallsend i England i 1912 som verdens største flytedokk⁸. Dokken har gjennom sin over hundre år gamle historie vært i bruk i en rekke havnebyer i Europa og USA, og kom til til BMV Laksevåg i 1994. Flytedokken vurderes som et viktig teknisk kulturminne. Etter det Byantikvaren kjenner til er dokken solgt videre og ventes å bli slept fra Laksevåg i nærmeste fremtid.

Figur 32. Flytedokken på Laksevåg er et flytende teknisk kulturminne. Dokken ble bygget i England i 1912, og kom til Laksevåg først i 1994 (Foto: Byantikvaren 2017).

Ved siden av det omtalte maskinverkstedet og plate- og tynnplateverkstedet, har flere av de øvrige bygningene i verftsområdet ulik grad av verneverdi som tekniske kulturminner (kartvedlegg1). Forbruksforeningsbygningen har viktige opprinnelige bygningselementer og detaljer på tross av at bygningen har gjennomgått en del endringer, og er dermed med på å tydeliggjøre områdets mangefasetterte historie. Verktøylageret har antikvarisk verdi som del av et helhetlig, industrielt kulturminne, og som uttrykk for mellomkrigstidens industriarkitektur. Det bør også nevnes at på nordfasaden henger en minnetavle i bronse over verftsarbeider som

⁸ Nedreås & Hellesø, Medway AFD IV BMV Dokk II, rapport 2015.

falt i 2. Verdenskrig. Tømmermanns- og rigggerverkstedet er et en av områdets eldste bygninger som er mer eller mindre bevart i sin opprinnelige form. Bygningens eksakte byggeår er usikker, men ut fra form og detaljer kan det se ut til at den er bygget i perioden 1900-1910.

Under 2. verdenskrig overtok den tyske okkupasjonsmakten verftsområdet og oppførte en rekke nye bygninger (se nedenfor pkt. 7.6 Krigsminner). Flere av bygningene på verftsområdet ble sterkt skadet som følge av allierte bomberaid, og sabotasjeaksjoner. Tre teglsteins bygninger på kai 9 (Mayback-verkstedene) ble reist av tyskerne under krigen som en del av Danziger-Werft. Bygningene har høy antikvarisk verneverdi som industrielle kulturminner fra krigen.

Figur 33. Personalbygningen følger gateløpet og danner sammen med administrasjonsbygningen på motsatt side av gaten, en monumental portal inn til verkstedsområdet (Foto: Byantikvaren 2016).

Figur 34. Administrasjonsbygningen er modernistisk arkitektur av høy kvalitet, med et stiluttrykk av sammensatte geometriske volumer (Foto: Byantikvaren 2016).

BMV ble gjennomgripende modernisert etter 2. verdenskrig. Personalbygningen (1958) og administrasjonsbygningen (1947) bygget i et funksjonalistisk uttrykk, er begge tegnet av arkitekt Bjørn Trumphy. Disse byggene er i besittelse av høye arkitektoniske kvaliteter og relativ høye autentisitetsverdier, og er representative for verftets ut- og gjenoppbygging etter krigen.

Figur 35. Lagerbygningen (1950) på nordsiden av administrasjonsbygningen er et godt tilpasset tilbygg (Foto: Byantikvaren 2016).

Den norske oljehistorien startet midt på 1960-tallet da forhandlingene omkring delelinjen i Nordsjøen ble avklart. Den store portalkranen på Tørrisneset ble oppført i 1973 da A/S Bergens Mekaniske Verksteder fikk tildelt kontrakter i forbindelse med utrustning av oljeplattformer. Daværende utstikkerkai ble bygget om og forlenget over 100 m for å holde skinnegangen til kranen, som er mobil. Portalkranen og utstikkerkaien (Kai 2) på Tørrisneset har verneverdi som historiefortellende tekniske industrielle kulturminner fra den tidlige oljealderen i Bergen og Norge.

Verftsmiljøet rund Sørervågen er et viktig teknisk-industrielt kulturmiljø som representerer utviklingen av en tidlig fase av industrialiseringen i Norge⁹. Den samlede bygningsmassen har stor tidsdybde og klare kvaliteter som historiefortellende, industrielt kulturmiljø innen skips- og oljeindustri, to av de viktigste næringsveiene i utviklingen av det moderne norske samfunnet. Verftsindustrien har i tillegg en sterk identitetsverdi for beboere på Laksevåg da det gjennom 200 år har vært en hjørnesteinsbedrift, som på ulik vis har lagt premissene for stedsutviklingen.

Figur 36. Freske i trappeoppgangen til personalbygningen som viser industriaktiviteten på Laksevåg (Foto: Bergen kommune 2016).

⁹ For en utdypende gjennomgang av industribygningenes verneverdi, se Byantikvaren, 2005. Antikvarisk dokumentasjon av BMV – Laksevåg.

7.4 Boligmiljøer (kartvedlegg 2)

Det er først og fremst fremveksten av industrien som på ulike måter har satt sitt spesielle preg på Laksevågs bebyggelse. Småbrukene, lystgårdene og naustmiljøene som hadde preget Laksevåg-bygden ble gradvis byttet ut med arbeiderboliger og virksomheter i forbindelse med skipsfart og industri. Dermed utviklet Indre Laksevåg seg fra et strandsted til et klassesdelt industrisamfunn med trangbodde arbeiderboliger i en tett, urban struktur nær verftsindustrien. Den eldste, verneverdige, tette trehusbebyggelsen i Kirkebukten er markert i gjeldende KPA som hensynssone fare, begrunnet i fare for brannsmitte. Området utgjør den eldste urbane bebyggelsen på Laksevåg (figur 45). Utover 1900-tallet vokste bebyggelsen ut av verftsområdene ved sjølinjen, og oppover fjellsidene.

Figur 37. Bildet viser taklandskapet i dagens bebyggelse i indre Laksevåg. Det er et tap for kulturmiljøet at opprinnelig skifer og tegl forsvinner når takene tekkes med stein og takplater som ikke er tilpasset husenes egenart (Foto: Byantikvaren 2016).

7.4.1 Gamle Laksevåg - fra strandsted til by

Den eldste bebyggelsen på strandstedet var selvgrodd. Mellom knausene ned mot Damsgårdsbukten vokste det fra midten av 1800-tallet frem et selvgrodd, uregelmessig og mangeartet bygningsmiljø med små, frittliggende trehus i en etasje, oppført i en tett struktur. Husene ble gjerne bygget av skipstømmerne ved verftene. Arbeidernes hus ble liggende tett ved arbeidsstedet, mange inne på selve verkstedsområdene. Dette var en naturlig og miljøskapende arealdisponering og det som er bevart av denne bebyggelsesstrukturen i dag, vitner om at verftene var fundamentet i stedets liv. Flere av bolighusene hadde utleiedel, og i mange av kjellere ble det drevet småindustri og håndverk. Omkring 1880 lå det mellom 60 og 70 hus på strekningen fra Jansonmarken til tørrdokken på Tørrisneset (Fossen 1986:483), med Jansons

reperbane som brannfarlig midtpunkt. Trangboddhet ble et vedvarende sosialt problem etterhvert som befolkningen økte. Mot slutten av 1800-tallet løste verks- og verftseierne de mest akutte problemene med å oppføre tre store arbeiderboliger med mange leiligheter. Den største, «Boligen», ble oppført i 1864 like inntil skipsverftene i Sørrevågen og hadde 30 leiligheter. Ingen av disse store boligkompleksene er bevart i dag.

Figur 38. Bildet viser Laksevåg kirke og en høyere og mer bymessig strandstedsbebyggelsen som kom opp etter brannene i 1880-årene (Kilde: <http://www.touristphoto.no/glaksevaag1.htm>).

Figur 39. Noen få hus fra den tidligste bebyggelsen unnslopp brannene på 1880-tallet, og er i dag bevart like nord for Laksevåg kirke. Dette er små trehus i en tett og uregelmessig plassering (Foto: Byantikvaren 2017).

Figur 41. Brannen i 1889-årene førte til en tidsmessig regulering av strøket med en høyere og mer bymessig bebyggelse. Store deler av denne bebyggelsen er bevart i dag (Foto: Byantikvaren 2017).

Den tidlige bebyggelsen bestod av små hus i hovedsakelig en etasje i en uregelmessig plassering og gruppering. De ble i likhet med samtidige småhusmiljøer i Bergen, utformet etter en tradisjonell, urban byggeskikk som var rådende på Vestlandet i perioden. Etter hvert fikk de større trehusene trekk fra sveitserstilen med store takutstikk og utskårne sperreender. Dette gjelder husene oppført både før og etter 1900. Hus oppført etter 1900 får mer preg av jugendstil i volumoppbyggingen, men mange har likevel typisk sveitsertak. Samlet sett har den gamle trehusbebyggelsen mange likhetstrekk med de tette trehusmiljøene på Nordnes, Skuteviken og Sandviken.

Figur 42. Bakbygninger i den tette trehusbebyggelsen i Kirkebukten (Foto: Byantikvaren 2017).

Laksevåg ble herjet av to store branner i 1880-årene. Etter den første brannen i 1885, som raserte 13 hus, ble bebyggelsen gjenetablert på samme måte som tidligere ettersom man fryktet at en ny regulering ville føre til vansker for arbeiderene med å anskaffe seg de nye boligene etter en eventuell regulering (Fossen 1986:674). Etter en større brann i 1889, hvor 34 hus strøk med, ble en tidsmessig regulering av sentrum besluttet. Noen få hus like nord for kirken unnslopp brannen og er i dag bevart (figur 39).

Strandstedet fikk etter omreguleringen bredere gater og en høyere og mer bymessig bebyggelse. Området ble fortettet med leiegårder i tre, oppført i to til fire etasjer langs gateløpene Damsgårdsveien, Damsgårdsallmenningen og Skolegaten. Slik ble den eksisterende bebyggelsen strukturert i tre ujevne kvartaler. Det lå verftsbygninger, sjøboder og brygger foran bebyggelsen langs sjøkanten, men ingen av disse er i dag bevart.

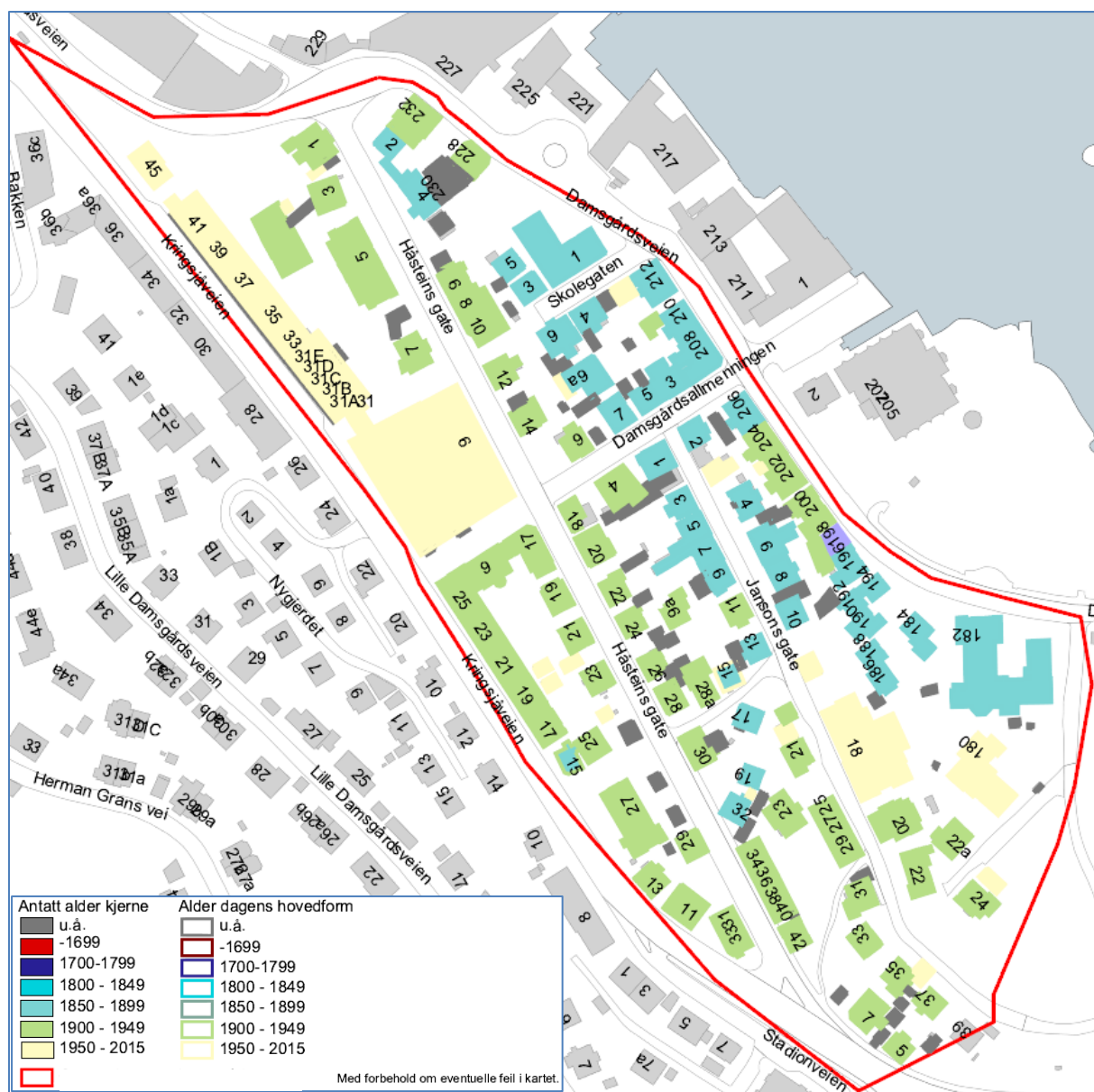
Figur 43. Etter brannen i 1889 var det et ønske om å gjenreise bebyggelsen i mer brannsikre bygninger i mur. Men kun ett murhus ble oppført, kjøpmann Larsens murgård i ny-renessanse, ved den nyetablerte Damsgårdalmenningen. Huset ble fra 1916 benyttet som rådhus for Laksevåg. Bygningen ble revet da nye Laksevåg rådhus ble oppført i slutten av 1950-årene (Kilde: <http://www.touristphoto.no/glaksevaag1.htm>).

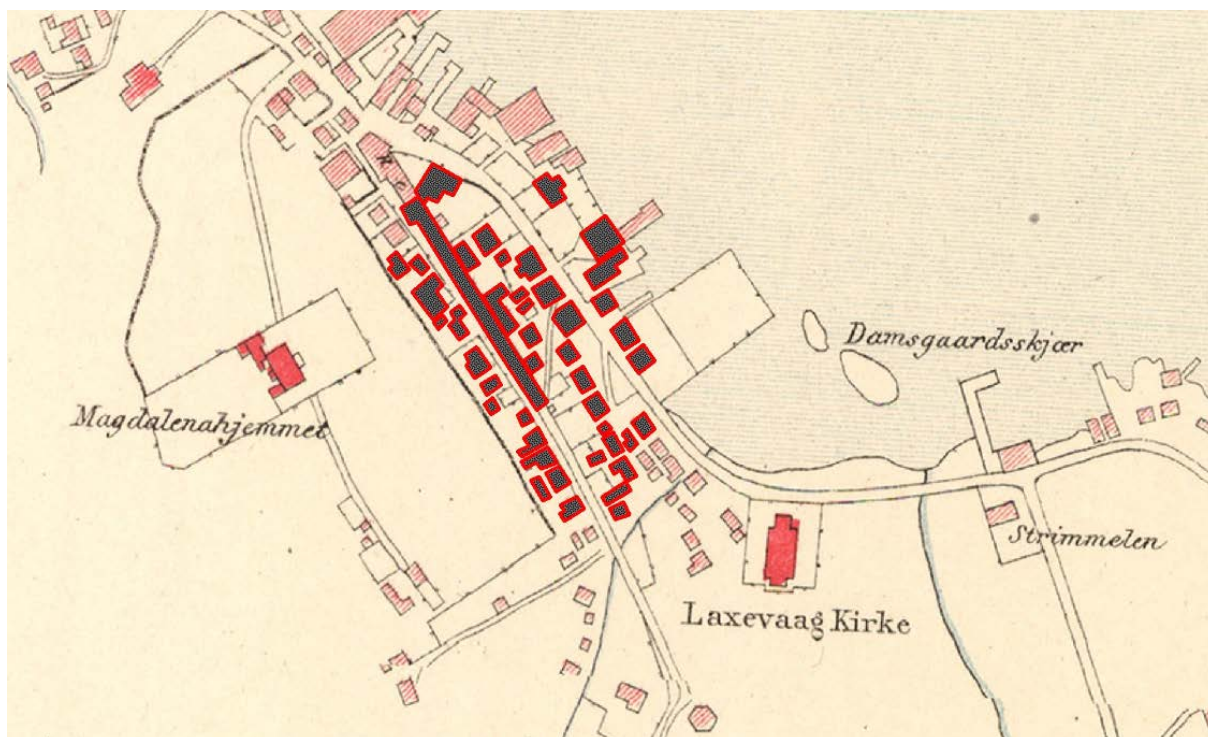
Figur 44. Murhus fra mellomkrigstiden langs Håsteins gate. Arkitekt Victor Gjelvik (Foto: Byantikvaren 2017).

Nyreguleringen etter brannen innebar også at den store reperbanen midt i bebyggelsen ble fjernet og en ny gate ble etablert, Baneveien. Gaten ble senere omdøpt til Jansonsgaten. Et ny etablering var en tversgående brannalmenning, ned mot sjøen, sentralt i bebyggelsen. I enden av almenningen lå Larsabryggen som lenge var et sentralt midtpunkt og landingsted i bebyggelsen. Damsgårdsalmenningen regnes for å være den første og eneste brannalmenningen som har blitt etablert utenfor Bergen sentrum.

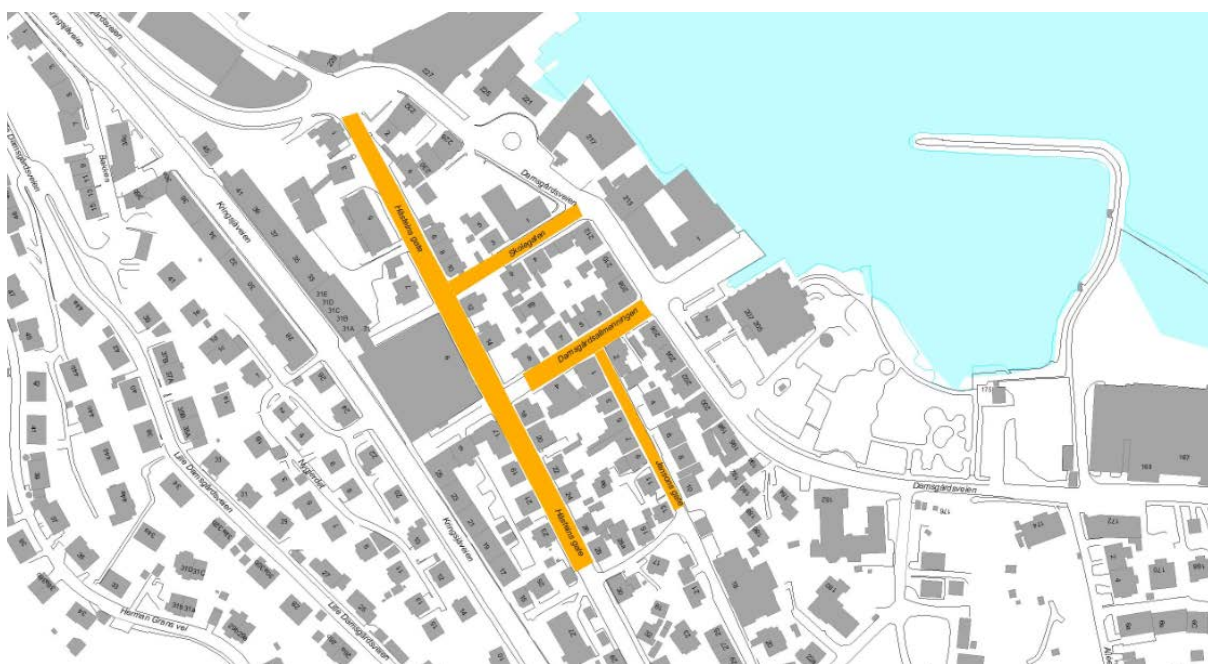
I dag er det tette trehusmiljøet i gamle Laksevåg et av våre bevarte trehusområder med svært høy verdi som samlet kulturmiljø. Flere av bygningene har byggeskikkverdi som eksempel på vestnorsk, urban trehusbebyggelse fra 1800-tallet, med røtter lengre tilbake i tid. Dette er en samling hus som tidligere var vanlig i Bergen, men som begynner å bli sjeldne fordi de har brent, revet eller fordi de er vesentlig bygget om. Bygningsmiljøet må ses i sammenheng med den historiske verftsindustrien i langs sjølinjen, og har høy aldersverdi, arkitektonisk verdi, miljøverdi, og verdi som samlet kulturmiljø. Mange av husene i trehusmiljøet er registrert i SEFRAK-registeret, et landsdekkende register over eldre bygninger og andre kulturminner i Norge (se s. 10).

Figur 45. Kart som viser antatt alder til bygningene i den tette trehusbebyggelsen i Gamle Laksevåg sentrum. Rød linje markerer grensen for hensynsone fare i KPA, som er utarbeidet i forbindelse med brannsikring og bevaring av verneverdig trehusbebyggelse i Bergen (Kart: Marianne Aasebø, Byantikvaren 2015).

Figur 46. To store branner i 1880-årene raserte Laksevåg sentrum. Her er bygninger som brant i storbrannen i 1889 markert (Tilrettelagt kart fra 1883, Arcview, Bergen kommune).

Figur 47. Brannen i 1889-årene førte til en tidsmessig regulering av strøket med en høyere og mer bymessig bebyggelse. Kartet viser Laksevåg sentrum i dag med gatene som ble etablert etter brannen i 1889. Damsgårdsallmenningen er den første og eneste brannallmenningen som er etablert utenfor Bergen sentrum (Tilrettelagt kart, Arcview, Bergen kommune).

Figur 48. Det tette trehusmiljøet i Kirkebukten slik det fremstod i 2003 (Skråfoto, Bergen kommune 2003).

I mellomkrigstiden forutsatte en ny reguleringsplan fra 1925 at hele den tette bebyggelsen ved Kirkebukten skulle saneres, og en ny og tidsriktig tett bebyggelse oppføres, (se figur 11). Selv om dette aldri ble gjennomført, har nye boligstrøk med tilliggende veier ovenfor bebyggelsen, i stor grad fulgt reguleringsplanens intensjoner. Et annet grep i 1925-planen var å opprettholde landskapsrommet med grønne marker fra Damsgård hovedgård ned til sjøen. Dette har i stor grad blitt videreført frem til i dag.

I tillegg til bygningsmiljøet ved Kirkebukten, oppstod det også et trehusmiljø i andre del av 1800-tallet i Nordrevågen på Laksevågneset. Dette var en tett trehusbebyggelse med arbeiderboliger i tilknytting til verksvirksomheten i Søndrevågen og en stor reperbane på Laksevågneset. Bygningsmiljøet ble utradert i krigsårene som følge av tyskernes byggevirksomhet og alliert bombing. I dag preges Laksevågneset av ubåtbunkeren «Bruno» med høy verneverdi som krigsminne, og større næringsbygninger og anlegg fra etterkrigstiden uten erkjent verneverdi.

7.4.2 Villastrøket på Øvre Damsgård

Ved århundreskiftet var hellingene på Øvre Damsgård svært spredt bebygget. De første tiårene etter 1900 skulle dette forandre seg. Perioden er omtalt som den mest spennende perioden i bergensk byggekunst¹⁰, hvor mange arkitektoniske stilretninger opptrådte samtidig, og byggeaktiviteten var stor. Byens borgere tjente gode penger og flere ønsket å investere noen av dem i arkitekttegnede hus med en høyere standard som var ment å skulle bli lagt merke til. På Øvre Damsgård begynte enkelte fastboende, men særlig innflyttere fra byen¹¹ å oppføre staselige eneboliger med hager oppover fjellsidene. Hellingene opp mot Løvtakkfjellet har bydelens beste solforhold, og praktfull utsikt over Laksevåg sentrum, byfjorden og byen mot øst.

Figur 49. Ved århundreskiftet begynte de bedrestilt å etablere seg i villaer med hage oppover fjellsidene på de solrike flatene opp mot Løvtakkfjellet (Kilde: <http://www.touristphoto.no/glaksevaag1.htm>).

Selv om terrenget oppover hellingene stedvis er bratt, var det god plass og villaene ble oppført med hager, murer og porter. Hele repertoaret av samtidens stilretninger innen villaarkitektur er representert, og mange kjente bergensarkitekter stod for prosjekttegningene. Her finnes villaer tegnet av blant annet arkitektene Johan Lindstrøm, T. Hals Frølich, Leif Grung, Jacob Bratland, Ole Olsen og Kristian Bjerknes. På arkitekttegningene ser vi at flere av dem som finansierte byggevirksomheten var embetsmenn og den øvre middelklasse i Laksevågsamfunnet; prest, lensmann, forretningsførere, fabrikkieiere og offiserer. På 1970-tallet ble det neste platået i fjellsiden, Riplegården på oppsiden av Øvre Damsgård, bebygget med datidens villaer med hage, med tilgang via Monrad Mjeldesvei på Melkeplassen.

¹⁰ Indahl et. Al. 2005.

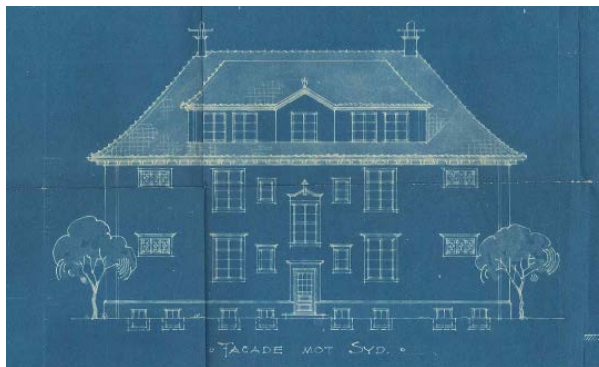
¹¹ Krantz 1996. Lyst og fryd, nr. 3, s. 12-15.

Figur 50. Arkitekt ikke oppgitt i kommunens byggesaksregister. Kaptein Amlandsvei 18 (Foto: Byantikvaren 2017).

Figur 51. Flermannsbolig Voldene 7 tegnet av arkitekt Ole Halvorsen, 1927 (Foto: Byantikvaren 2017).

Figur 52. Arkitekttegning av Voldene 7 (Kilde: Byggesaksarkivet, Bergen kommune).

Figur 53. Gabriel Tischendorfs vei 21 ble tegnet av arkitekt Johan Lindstøm og oppført i 1927 (Foto: Byantikvaren 2017).

Figur 54. Bolig med tre leiligheter av arkitekt Leif Grung, 1933. Gabriel Tischendorfs vei 17 (Foto: Byantikvaren 2017).

Figur 55. Nylundsveien 6 ble tegnet for sognepresten av arkitekt Bjerknes og Lahn Johannessen i 1927. Bygget om av arkitekt O. Halseth i 1929 (Foto: Byantikvaren 2017).

Figur 56. Stor sveitersvilla i Øvre Kaptein Amlandsvei 10. Arkitekt og byggeår er ikke kjent (Foto: Byantikvaren 2017).

Figur 57. Gabriel Tischendorfs vei 23 er en tomannsbolig oppført for en forretningsfører. Arkitekt Jacob Bratland i 1931. (Foto: Byantikvaren 2017).

Figur 58. «Villa Steinstuen», Utsikten 20, tegnet av arkitekt Kristian Bjerknes i 1935. (Foto: Byantikvaren 2017).

Figur 59. Solveien 10 tegnet for en fabrikkeier av arkitekt Ole Olsen i 1938 (Foto: Byantikvaren 2017).

Figur 60. Enebolig i Gabriel Tischendorfs vei 19, tegnet for Kpt. Steimlers av arkitekt Jacob Bratland i 1927 (Foto: Byantikvaren 2017).

Figur 61. Arkitekttegning av Jacob Bratland, Gabriel Tischendorfs vei 19 (Kilde: Byggesaksarkivet, Bergen kommune 2017).

7.4.3 Arbeiderboligene i mellom- og etterkrigstiden

Befolkningsvekst og den store bybrannen i Bergen sentrum i 1916 førte til bolignød, økende trangboddhet og et voldsomt press i boligmarkedet i byen og på Laksevåg. I årene 1910 til 1920 ble folketallet i området mellom Gyldenpris og Laksevågsneset, fordoblet¹². Dette førte til at bebyggelsen vokste ut av området ved Kirkebukten og oppover fjellsidene. Laksevåg bygningskommune engasjerte seg i boligbyggingen på ulikt vis, men hovedsakelig ved tilrettelegging av tomter for private. Kommunen forsøkte også å føre sosial boligpolitikk ved å garantere for en viss andel av hva et hus kostet for boligbyggerne. Resultatet ble oppføring av en robust arbeiderbebyggelse i mellomkrigstiden med store flermannsboliger i de bratte fjellsidene, med utsikt over det gamle sentrum og verftsindustrien ved sjøen.

Figur 62. Store arbeiderboliger oppført for A/S Laxevaas maskin- og jernskibsbyggeri i 1920 i Lille Damsgårdsvei Arkitekt Olai Schumann Olsen (Foto: Byantikvaren 2017).

Arbeiderbebyggelsen ble videreført etter krigen, med en nokså lik type bebyggelse, store flermannsboliger i tre, etter hvert flere i mur, anlagt i de bratte hellingene ned mot strandstedet og Byfjorden. I likhet med industristedet i Ytre Arna, ble det mellom bygningene etablert utearealer og tallrike felles gang- og trappeforbindelser på tvers nedover mellom husene, som førte til arbeidsplassene ved industrivirksomhetene langs strandlinjen. Dette er gangforbindelser som det er viktig å bevare og forsterke.

¹² Fossen 1991:19.

Arbeiderboligene på Laksevåg inngir et robust og røft inntrykk, godt tilpasset verftsarbeiderne de ble bygget for. Bygningene ble oppført av både byggmestere og arkitekter, mange i et funksjonalistisk tilsnitt med praktfulle skifertak, velkomponerte fasader med verandaer, store vinduer og liggende kledning. Fasadene er ujålete men ikke uten raffinement og sans for detaljer. Like etter krigen går særlig arkitekt O. Halseth igjen på svært mange prosjekttegningene. Samlet fremstår arbeiderboligene som et kulturmiljø med et tydelig arkitektonisk og bebyggelsesmessig særpreg, og vurderes som et kulturmiljø med høy verneverdi.

Figur 63. Arbeiderboliger ovenfor verftsområdet i Sørvestvågen (Foto: Byantikvaren 2017).

Figur 64. Arbeiderboliger oppført like etter krigen i Herman Grans vei. Arkitekt O. Halseth tegnet mange av arbeiderboligene i bygningsmiljøet (Foto: Byantikvaren 2016).

Figur 65. Lille Damsgårdsveien 61, arbeiderbolig oppført i 1946. Arkitekt Ole Halvorsen (Foto: Byantikvaren 20016).

Figur 66. Herman Grans vei 45 oppført i 1939. Arkitekt O. Halseth (Foto: Byantikvaren 20016).

Figur 67. Arbeiderboliger i hellingene ovenfor Frydenbø (Foto: Bergen kommune 2005).

Figur 68. Arbeiderboliger i mur oppført av selvbyggerlaget «Tomtegård», Arkitekt Sverre Sjursen, 1952. Øvre Stadionveien 108 (Byantikvaren 2017).

7.5.4 Bebyggelsen i Gravdal og Nygård

Før andre halvdel av 1800-tallet var Gravdalsområdet spredt bebygget, med enkelte husmannsplasser og konsentrasjoner av mindre bygningsmiljøer med strandsittere i de beste vikene. Bygningsmiljøet ved Gravdal gård som hadde hånd om mølleindustrien med tradisjoner tilbake til middelalderen, skilte seg ut. I tillegg til en stor mølle ved Gravdalsbukten, lå det to kverner ved elven fra Liavannet til Gravdalsvannet. En stor lystgård med hageanlegg, den senere Kommandantboligen, ble oppført midt på 1700-tallet. Forsvaret overtok Gravdal gård og Wallemsviken 1899.

Figur 69. Omkring århundreskiftet ble det på høydedragene på Nygård bygget påkostede boliger av kapitalsterke familier fra byen (Kilde: <http://www.touristphoto.no/glaksevaa5.htm>).

Fra slutten av 1800-tallet ble det på Nygård, Nygårdsviken og Olderneset oppført flere påkostede villaer med hage på høydedragene. Boligene ble oppført av folk fra byen, og skilte seg sterkt ut fra bonde- og arbeiderhusene både i form og i en tid da trangboddheten ellers var et stort sosialt problem. Deler av området ble skadet av bombing under krigen men mange av villaene, med hageanlegg, er bevart. I dag preges området fremdeles av et forholdsvis enhetlig bygningsmiljø med eldre og mer moderne villabebyggelse med hage. Flere av villaene i området har høy arkitektonisk verdi, og inngår i et kulturmiljø med enhetlig strøkskarakter som har verneverdi.

Figur 70. Villa i Johan Berentsens vei 115, oppført i 1910. Ukjent arkitekt (Foto: Byantikvaren 2017).

Figur 71. Sveitervilla i Kringsjøveien 125, oppført i 1908. Ukjent arkitekt (Foto: Byantikvaren 2017).

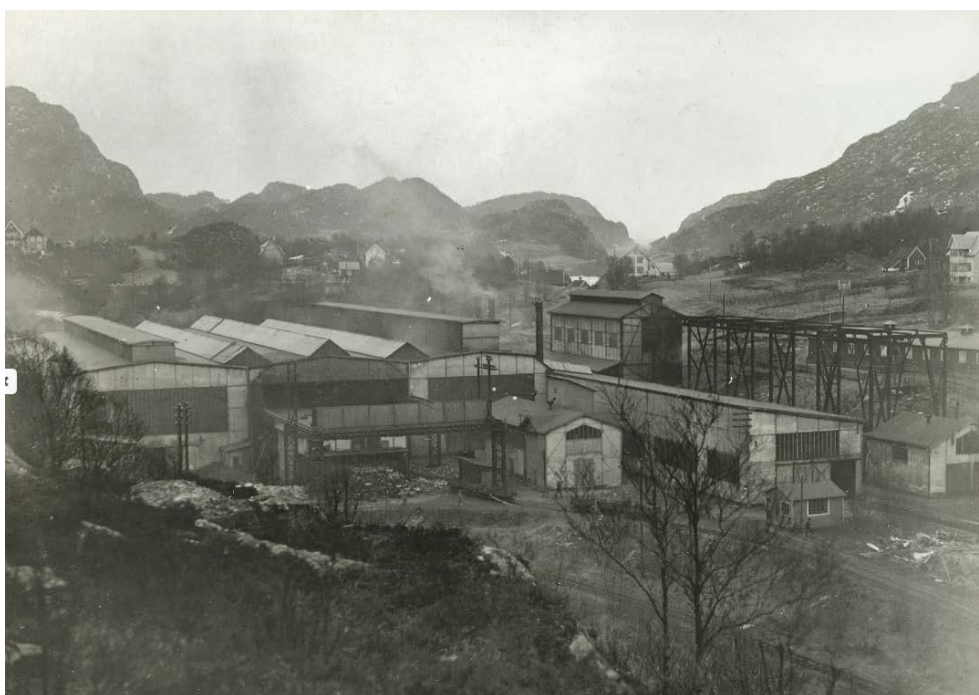
Figur 72. Funkisvilla på oppført i 1933 (Johan Berentsens vei 159). Arkitekt ikke oppgitt i kommunens byggesaksregister (Foto: Byantikvaren 2016).

I tråd med sen-modernistiske byplanidealer ble et område ved Nygårdslien utbygget på 1960-tallet (figur 73). Her ble Laksevågs første høyhus på 15 etasjer oppført sammen flere lavblokker. Bygningsmiljøet skulle ha en senterfunksjon i området og det ble opprettet butikker, post, bank, parkeringsplass og bensinstasjon. Utbyggingen var i tråd med datidens trend da det ble bygget modernistisk lavblokkbebyggelse med enkelte høyhus i alle de nye bydelene rundt Bergen. Dette var en bebyggelse som ble vurdert å gi kostnadseffektiv utbygging med god boligstandard. Bygningsmiljøet fremstår i dag som tidstypisk og et uttrykk for tidens rådende bolig- og planidealer.

Figur 73. I Gravdal ble bydelens første høyhus på 15 etasjer bygget i 1962. Arkitekter var E. Dogger og Jørgen Djurhuus. Flere lavblokker kom til utover 1960-tallet (Foto: Byantikvaren 2017).

Industrien har preget også denne delen av Laksevåg. Etterspørsel etter i hermetikkembalasje under første verdenskrig, førte til at Norsk Blikkvalseverk ble grunnlagt i 1916 i Gravdal under navnet Norsk Valseverk. Dette var et stort fabrikkianlegg hvor produksjonen dekket halvparten av den nasjonale etterspørselen etter blikkembalasje. En gjennomgripende modernisering av anlegget ble foretatt i 1960. Industrivirksomheten i forbindelse med blikkembalasje er i dag avviklet, men bygningsmassen benyttes fremdeles til næring.

Figur 74. Blikkvalseverket fotografert i 1927. På denne tiden var det 500 arbeidere sysselsatt ved verket (Ukjent fotograf. Arkivet etter Corus Packaging Plus Norway AS, Blikkvalseverket, Bergen Byarkiv).

7.5 Offentlig byggeri og møteplasser (kartvedlegg 6)

Kommunestatus og stor tilflytting gjennom industrialiseringen, har resultert i oppføring av en rekke offentlige og private bygninger for ulike fellesformål på Laksevåg. Dette er bygninger som har fylt viktige funksjoner i samfunnet og fungert som møteplasser for befolkningen. Tidvis anstrengt offentlig økonomi som følge av branner, svingende konjunkturer i industrien og ødeleggelsene under krigen, førte til at den offentlige bygningsmassen ble preget av nøkternhet og evne til improvisasjon. Fra innføringen av det kommunale selvstyret i 1883 og opp til første verdenskrig, var utøvelsen av de forskjellige kommunale funksjonene på Laksevåg knyttet til gjestgiverier, hoteller, skolehus og private boliger.

7.5.1 Skoler

Befolkningsveksten i andre halvdel av 1800-tallet, og ønsket om å slippe ordningen med omgangsskole og leie av skolestuer, førte til at det ble oppført seks skoler på Laksevåg. Av disse er Damsgård skole i Skolegaten 1, oppført i 1896, fremdeles bevart. Den store trebygningen ligger sentralt langs den gamle hovedferdselsåren i den gamle bebyggelsen i Laksevåg sentrum, og er blant de viktigste bygningene i området.

Skolebygningen har gjennomgått flere endringer opp gjennom årene, men har beholdt sin hovedform. I forbindelse med en nylig ombygging til leiligheter har fasadene mot den tidligere skoleplassen dessverre blitt utsatt for påbygning av skjemmende svalganger i glass og betong. Bygningen har likevel høy historiefortellende verdi, og høy antikvarisk identitetsverdi.

Figur 75. Gamle Damsgård skole ble oppført langs hovedferdselsåren i 1896, sentralt i den gamle bebyggelsen i Laksevåg sentrum (Foto: Marcus, UiB, ubb-bs-ok-04699-006).

Figur 76. Laksevåg skole har nylig blitt rehabilitert og ombygget til leilighetsbygg. Fasadene mot skoleplassen har fått skjemmende svalganger i glass og betong (Foto: Byantikvaren 2016).

Skoleanleggene Holen og Håstein er helhetlig og godt bevarte skolebygninger som ble oppført som erstatning for Holen skole som ble ødelagt under grusomme krigshandlinger i 1944. Den gamle skolen var et påkostet skoleanlegg, tegnet av den kjente bergensarkitekten Kaspar Hassel. Dagens skoleanlegg har høy kvalitet med arkitektonisk og arkitekturhistorisk verdi som gode, bevarte og karakteristiske eksempler på 1950-tallets skolebyggeri. Anleggene har to forskjellige uttrykk; 1954-anlegget representerer den strenge varianten med massive bygningsvolum og rigide fasader og 1958-anlegget den mer «humane» varianten med paviljonger i menneskelig skala og oppløste rasterfasader. Anleggene har symbolverdi både i navn og plassering, og en helt spesiell historie knyttet til en av de største sivile katastrofene i Norge under den andre verdenskrig. Denne symbolverdien er av en karakter som gjør at dagens skolebygninger er viktig for historien om lokalmiljøet på Laksevåg, og bygningene har derfor sterk identitesverdi.

Figur 77. Holen skole sett fra øst. 1954-anlegget har en monumental beliggenhet på toppen av høydedraget. 1959-anlegget ligger nedenfor, med hovedfasaden mot Kringsjøåveien (Foto: Byantikvaren 2013).

Figur 78. Hovedfasaden til 1959-anlegget mot Kringsjøveien, bygg 2A. Karakteristisk fasade med vinduer i rastergrid og brystning i tegl, typisk for skolearkitekturen rundt 1960-tallet. Tidsriktig rekkverk i metall med trekanten (Foto: Byantikvaren 2017).

Nygård fikk sitt første skolehus i 1878. I 1899 fikk kretsen et nytt skolehus på nåværende skoletomt i Nygårdslien, og det gamle ble bygget om til bolig. Allerede under første verdenskrig var skolehuset med fire klasserom for lite. I 1941 ble skolen utvidet med to nye klasserom og ett gymnastikkbygg oppført (ark. Johan Lindstrøm). Bygningene var i to etasjer med lavt, skifertekket valmtak og stramme fasader dels i pusset mur og dels i panel. Skolehuset fra 1899 ble revet for å gjøre plass til nåværende hovedbygg i 1971. Nygårdslien skoles hovedbygg er et helhetlig og godt bevart eksempel på skolebygg fra 1970-årene, innenfor retningen strukturalisme. Skolebygget har middels verneverdi.

7.5.2 Helseinstitusjoner

Kveldsol aldershjem, Håsteins gate 5, er en stor trebygning som ble reist av Laksevåg kommune i 1911 (figur 77). Bygningen hadde opprinnelig forsamlingsal, arbeidsstue og sykestue. Senere ble det innlagt bad som gave fra en kvinneforening (Fossen 1986:692). Aldershjemmet ble drevet av forsgstyre til 1935 med private bidrag, senere over kommunalt budsjett. Bygningen

var også en tid et mindre utlånssted for kommunens folkeboksamling¹³, og lokale for herredstyreets møter. Kveldsol aldershjem har høy verneverdi.

Figur 79. Kveldsol aldershjem (Håsteins gate 5) ble reist av Laksevåg kommune i 1911 (Foto: Byantikvaren 2016).

I 1914 ble det etablert et barnehjem på Kringsjø med navnet Morgensol (Øvre Holen 33). Initiativtaker var privat. Kjøpmann Jacob Larsensom skjenket en parsell av eiendommen sin på Kringsjø og en bygning med plass til 12 barn. En paviljong fra Bergensutstillingen 1910 ble satt opp i tilknytning til hjemmet. Barnehjemmet ble drevet privat under ledelse av sognestyret til kommunen overtok driften 1972. Hovedbygningen ble påbygd 1926 og på ny 1937, da den gav plass til 23 barn (Bergen byleksikon). Under krigen ble barnehjemmet tatt til innkvartering av tyske soldater (Nedrebø & Sedal 2012:22). Bygningen er bevart og har verneverdi.

7.5.3 Administrasjonsbygninger

Damsgårdsallmenningen 1, det tidligere kommunehuset på Laksevåg, ble oppført i flere etapper mellom 1958-61. Fra 1916 og frem til da hadde den kommunale administrasjonen holdt til i en eldre murgård samme sted. På grunn av plassmangel holdt herredsstyret også møter på Kveldsol og senere i losje Lyderhorn (Håsteinsgate 17). Det nye rådhuset ble tegnet av arkitekt Sverre Sjursen og er arkitektonisk sett karakteristisk for sin tid, med flere tidstypiske arkitektoniske kvaliteter som uttrykker bygningens funksjon og betydning. Blant annet er fasaden som vender

¹³ Bergen byleksikon

mot Puddefjorden av spesiell karakter ved at den tidligere kommunestyresalen er markert i fasaden. Vinduene går over to etasjer og har en annen utforming enn vinduene på resten av fasaden. Rådhusbygningen har høy verneverdi og er en sjeldent monumental bygning for Laksevåg.

Den tidligere kommunestyresalen med freske malt av Bjørn Tvedt er bevart. Det finnes videre en rekke bygningsdeltajer med høy materialkvalitet som har antikvarisk verdi. Et annet viktig trekk ved bygningen, er at den følger historiske tradisjoner ved å legge seg helt i vannkanten. Det røde tårnet på hjørnet ved Damsgårdsalmenning og Damsgårdsveien fungerer som en markør av bygningen og bryter opp det mer regelmessige fasadeuttrykket som preger resten av bygningen. Bygningen har arkitekturhistorisk verdi som eksempel på sen-modernismens offentlige byggeri. Gamle Laksevåg rådhus er nå i privat eie og gjennomgår for tiden store forandringer innvendig og i fasader i forbindelse med ombygging til leilighetsbygg.

Figur 80. Laksevåg rådhus før ombygginger til leiligheter som nå pågår. Rådhuset ble oppført i flere etapper mellom 1958-61, og er en monumental sen-modernistisk bygning.

Det eldste rådhuset (innfelt) var en murgård som ble ervervet av kommunen i 1916 og innredet med kontorer for formannskap, ligningsvesen og veivesen. På loftet holdt politiet til frem til 1939. Bygningen måtte vike da det nye rådhuset ble oppført (Foto: Eirik Hagesæter 2006, og Marcus, UiB [ubb-bros-01728](#)).

I 1908 sørget legging av hovedvannledning i sentrum for helsemessige forbedringer og mulighet for økt brannberedskap. Før dette måtte vann til husene på Laksevåg bæres og hentes i åpne

elver og brønner. I 1907 ble brannstasjonen i Håsteinsgate åpnet med slangetårn og garasje (figur 81). Først ble den betjent med trekkvogner og i 1924 ble den første brannbilen anskaffet. Ved siden av stasjonen i Håsteinsgate, ble mindre stasjoner åpnet på Laksevågsneset og på Øvre Damsgård.

Figur 81. Laksevåg brannstasjon i Håsteingate ble åpnet i 1907. Stasjonen hadde slangetårn og garasjeanlegg for brannvogner (Kilde: <http://www.touristphoto.no>).

Figur 82. Den gamle brannstasjonen er bevart i dag, men slangetårnet er revet og hovedbygningen har fått en utvidelse mot sør (Foto: Byantikvaren 2016).

7.5.4 Forsamlingshus og møteplasser

Lyst og Fryd er muligens Laksevågs eldste bygning, og kan ha bygningselementer fra middelalderen. Huset var opprinnelig en del av Håsteinar gård, og i 1536 skal et av rommene i huset, den såkalte «Blåsalen», ha vært benyttet som tingstue. Fra omkring 1700 ble der drevet gjestgiveri med utskjenking av øl i huset.

Gjestgiveriet er avbildet i Dreier-prospekter fra tidlig på 1800-tallet. Bygningen var da et tømmerhus i én etasje med to storstuer, en dagligstue og tre mindre kamre. Det hørte kjeglebane, staller og flere nøst til eiendommen og i 1731 ble en hage anlagt. Driftsbevillingen ble fornyet i 1766 og drevet med kongelig privilegium med navnet «Lüst og Frød». Bedrestilte fra Bergen var hyppige gjester og kom enten ridende eller i karjol langs Strandveien, eller med båt over Puddefjorden. Kjeglebanen ble revet 1879, og etter at gjestgivervirksomheten var nedlagt, ble huset ombygget med en ny etasje i sveitserstil med glassveranda. I dag drives huset av Laksevåg Kulturhistoriske Forening. Huset har høy verneverdi og er registrert i SEFRAK.

Figur 83. *Lyst og Fryd* (Damsgårdsgaten 174) er trolig Laksevågs eldste bygning. Bergen kommune har nylig istandsatt hagen bak huset og gjenetablert deler av Damsgårdselven som tidligere lå i rør (Foto: Byantikvaren 2017).

Før fjernsynets tid var kinoen en viktig kulturinstitusjon som gav status til bygden og adspredelse for befolkningen. I 1919 gav herredstyret tillatelse til å drive kinomatograf på Laksevåg. Beslutningen møtte motstand fra kinodirektøren i Bergen som ikke ønsket konkurranse for kinoene i sentrum. Laksevåg kino ble innredet i 1923 en ombygget møbelfabrikk oppført i 1919, og ble nedlagt i 1955. Bygningen er bevart i dag langs Kringsjøveien og har verneverdi.

Figur 84. Laksevåg kino har vært en viktig kulturinstitusjon på Laksevåg. Kinoen ble innredet i 1923 i en tidligere møbelfabrikk (Foto: Byantikvaren 2016).

7.5.5 Kirkebygg

Det tok lang tid før beboerne på Laksevåg fikk sin egen kirke i nærheten av Strandstedet. Opprinnelig hørte hele Laksevåg til Domkirkesoknet i Bergen, men i 1742 ble det opprettet et eget sokn med kirke i Strusshamn på Askøy. Det betydde at Laksevågbeboerne måtte ro fra fastlandet (Sørlandet) over byfjorden til Askøy (Nordlandet) for å gå i kirke. Laksevåg ble etter hvert skilt ut som eget sokn og oppførte sin egen kirke ved strandstedbebyggelsen.

Laksevåg kirke ble bygget i 1874–1875 som en treskipet hallkirke etter et utkast av arkitekt Peter Andreas Blix, bearbeidet av arkitekt Theodor August Fromholtz. I årene 1919–35 ble kirken etappevis ombygget i et nybarokt stilpreg av arkitektene Georg Greve og T. Hals-Frølich. Omtrent samtidig ble menighetshuset bygget i vinkel til kirken og i direkte tilslutning til denne. Den siste ombyggingen ble gjort i 1975 med oppføring av sidebygninger¹⁴.

Kirken med sakristier står i dag med utvendig kledning av liggende, suet panel. Den er hvitmalt og tekket med svarte, glasserte panner. Tårnet krones av en firsidet, lav, pannetekket pyramide som bærer en åttekantet, lukket lanternin kronet av en inntrukket, tilnærmet kuleformet hjelm med høyt spir, alt av kopper. Kirkens hovedinngangsdør er utformet som en ny-barokkportal med enkelte klassisistiske detaljer. Kiren har høy alders-, miljø- og arkitektonisk verdi og således høy verneverdi.

Figur 85. Laksevåg kirke stod ferdig 1875 og førte til at den strabasiøse kirkeferden til Strusshamn på Askøy endelig var over. Kirken ble bygget om med et menighetshus i mellomkrigstiden (Foto: Byantikvaren 2017).

¹⁴ <http://www.norgeskirker.no>

Figur 86. Laksevåg kirkes hovedinngangsdør er utformet som en ny-barokk portal med enkelte klassisistiske detaljer (Foto: Byantikvaren 2017).

Figur 87. Nygård kirke ble oppført i 1972 (Foto: Byantikvaren 2017).

Nygård kirke er tegnet av arkitekt Alvsaker & Vraadal-Lunde og innviet i 1972¹⁵. Kirken ligger på Nygård i et småkupert terreng. Bygningen har en øvre hovedetasje og en underetasje. Kirkerommets grunnplan er formet som et kvadrat med to avfasede hjørner. Kirkerommet har 330 sitteplasser, mens menighetssalen har 140 sitteplasser. Bygningens underetasje og hovedetasjens gulvdekke er støpt i betong, mens hovedetasjens veggmur er murt opp av tegl som utvendig er kalkslemmet. Takpyramiden er utvendig tekket med kopperplater. Øverste del av pyramidesiden mot vest har en trekantet vindusåpning som gir kirkerommet overlys. Bygningen har miljøverdi og arkitekturhistorisk verdi som eksempel på et særpreget kirkebygg fra sin tid, fint tilpasset landskap og omgivelser.

Figur 88. Betanien bedehus i Kringsjåveien ble åpnet i 1954 (Foto: Byantikvaren 2016).

Bedehuset Betanien (Kringsjåveien 28) ble oppført i 1954. Bedehuset er en stor murbygning i pusset teglstein utformet i et funksjonalistisk formspråk, tegnet av arkitekt Olaf Larsen. Trappehuset er markert i fasaden med et høyt vindu over inngangsportalen, og forsamlingssalen er markert med høye vinduer mot Kringsjåveien og et stort rundbuet vindu i gavlveggen mot sør. Bygningen har arkitekturhistorisk verdi som eksempel på en modernistisk kirkebygning med særpreg og fine detaljer i fasaden.

¹⁵ <http://www.norgeskirker.no>

7.5.6 Historiske grøntanlegg og vassdrag (kartvedlegg 10)

Hager, parkanlegg og elver utgjør en viktig del av bylandskapet. På 1600- og 1700-tallet ble forseggjorte hager og parkanlegg anlagt i tilknytting til mange av lystgårdene på Laksevåg. I dag er kun få bevart. Utover 1900-tallet ble det etablert enkelte mindre parker, turveier, lekeplasser og boligområder hvor hagene utgjør en viktig del av eiendommene. Flere av disse bærer historisk interesse. I tillegg til parkanleggene utgjør gravlunden ved Nygård kirke en grønn lunge i Gravdalsområdet.

Mellom Puddefjordsbroen og Kvarven er det særlig to områder hvor det er offentlig tilgang til rekreasjonsområder ved sjøen; Kirkebukten og Lyreneset. Begge anleggene har historisk verdi. Grøntanlegget i Kirkebukten er riktignok moderne, men parken avslutter et sammenhengende åpent historisk landskapsrom med høy antikvarisk verdi. Parkanlegget bak Damsgård hovedgård, Jansonmarken - de grønne markene foran hovedbygningen, alleen fra hovedgården (Alléen), nedre deler av Damsgårdselven, hageanlegget i tilknytting til Lyst og Fryd og museumsområdet til Laksevåg Kulturhistoriske forening, er bestanddeler i dette landskapsrommet. Damsgårdselven går hovedsakelig i rør, men deler av elven er gjenåpnet mellom hageanlegget til Lyst og Fryd og Laksevåg museum.

Figur 89. Hagen på baksiden av Damsgård hovedgård ble sannsynligvis anlagt på midten av 1700-tallet. Rundt 1830 ble hagen lagt om for å få en mer engelsk landskapsfølelse, med bro over en liten bekk, slyngplanter og sti (Foto: Byantikvaren 2017).

Figur 90. Damsgårdselvens nedre løp, mellom Laksevåg lokalmuseum og parkanlegget til Lyst og Fryd, er nylig gjenåpnet i regi av Bergen kommune (Foto: Byantikvaren 2017).

Lyreneset i Gravdal er et fint rekreasjonsområde som også har kulturminneverdi som krigsminne. Neset var en sentral del det tyske forsvarsanlegget som skulle forsvare ubåtbasen på Laksevåg under andre verdenskrig. Det er bevart flere bunkere og rester etter kampstillinger i området.

Parkanlegget til Kommandantboligen i Gravdal er anlagt i landskapsstil, med rester av eldre hage. Bekken og den murte møllekanalen gjennom anlegget er et teknisk kulturminne som gir anlegget særpreg og vitner om den viktigste forutsetningen for opprettelsen av storgården i Gravdal, mølledriften. Hagen foran sørfasaden på hovedhuset er flankert av lave sidebygninger. Foran sørfasaden rundt prydkvarter, langs østsiden av kanalen rektangulære bed og på vestsiden kjøkkenhage. En 400-500 år gammel bøk omgitt av uregelmessige kvarterer er bevart.

Figur 91. Gravidalselven er et teknisk kulturminne i forbindelse med mølledriften i området. Her renner elven gjennom parkanlegget til Kommandantboligen (Foto: Byantikvaren 2017).

Münsterelven (Grenseelven) gjennom Frydenbø, som tidligere markerte grensen mellom Laksevåg og Bergen kommuner, og Berentselven i Vågedalen har historisk vært viktige vannressurser i området. I dag føres store deler av bekkeløpene i rør gjennom bebyggelsen, og er således ikke synlig. Gjenåpning av vannressursene vil tilføre opplevelses- og miljøverdi til området.

7.5.7 Militære anlegg

Laksevåg er lokalisert ved innseilingen til Bergen fra sør, og har derfor hatt militær betydning langt tilbake i tid. I forbindelse med Napoleonskrigene ble det på begynnelsen av 1800-tallet etablert et forsvarsverk på Laksevågsneset. Laksevåg batteriet var en viktig del av Bergens forsvarsverker, som ellers bestod av Dokkens batteri, Fredriksberg, Nordnes retranchement, Bergenhus festning og Heggernes batteri. Forsvarsverket bestod av et batteri bestående av kanoner, jordvoller og palisadeverk samt vaktbygning og ammunisjonshus. I dag er ingenting bevart fra batteriet.

Figur 92. Kaifronten i Wallemsviken med Sjøkrigsskolen i bakgrunnen (Foto: no.wikipedia.org/wiki/Wallemsviken).

I 1895, under den militære opprustningen før unionsoppløsningen, begynte norske myndigheter i økende grad å se behovet for å bygge opp marineavsnittene. I 1898 ble det vedtatt at Bergen skulle være opplagshavn for en øket del av Marinen. Aktiviteten på Marineholmen, verftet og opplagshavnen innerst i Puddefjorden, hadde tatt seg opp etter 1893, men fikk nå økte bevilgninger og ble utbygd sammen med bl.a. Kvarven og Gravdal. På grunn av eksplosjonsfaren ble Wallemsviken anlagt som et støttepunkt med magasiner til miner, ammunisjon og sprengstoff.

Den eldre delen av etablissementet i Wallemsviken består av en gruppe minemagasiner, verksteder og arbeidshus som ligger på rekke fra pynten av Gravdalsneset og inn til bunnen av Wallemsviken. Lengst ute er det en gruppe av seks bygninger, fire små og to litt større, som alle i pusset murverk. Fem av disse har et særegent arkitektonisk uttrykk med dekorative gavler i en nordisk nybarokk stil. Magasinene er delvis sprengt inn i fjellskrenten i bakkant slik at naturlig berg danner utstikkende «sprengskjold», mens det andre steder er murte sperrevegger mellom bygningene. Bak magasinbygningene, på toppen av Wallemsvikneset, dominerer i dag Sjøkrigsskolens nyere bygninger. Bygningene er oppført i en sen-modernistisk arkitektonisk stil i 1957, med en nyere del fra 1997.

Etablissementet i Wallemsviken er knyttet til viktige begivenheter i Forsvarets historie på begynnelsen av 1900-tallet med opprustningen før og etter 1905 og etableringen av Minevesenet. Minemagasinerne er det eneste som gjenstår etter at de siste restene av Marineholmen ble revet for få år tilbake. Gruppen av bygninger ligger samlet og utgjør et miljø som er relativt lite preget av endringer. Anlegget har betydelige arkitektoniske og miljømessige kvaliteter. Bygningstypen er også sjelden, noe som øker den antikvariske verdien. Wallemsviken er forskriftsfredet etter Kulturminneloven (Id. 94422).

Figur 93. Kart som viser Wallemsviken med Sjøkrigsskolen (Kilde: <https://kulturminnesok.no>).

I Gravdal ble den tidligere lystgården på møllebruket overtatt av Forsvaret i 1899 og omgjort til kommandantbolig. Under nøytralitetsvernet i forbindelse med første verdenskrigårene i årene 1913–18 ble bygningens andre etasje innredet og brukt til bolig for kommandanten for Bergen befestninger. Første etasje ble brukt som underoffisersskole for festningsartilleriet og mineforsvaret. Under 2. verdenskrig brukte okkupasjonsmakten Kommandantboligen som hovedsete for «Artillerigruppe Bergen». Etter at «Bergen festningsverker» ble nedlagt og kommandantstillingen opphevet, ble bygningen fra 1960 brukt som sjefsbolig for «Sjøforsvarskommando Vestlandet». Bygningen brukes i dag av Bergen Militære Samfunn til selskaps- og kursdrift.

8.6 Krigsminner (kartvedlegg 3)

Krigsminner er fysiske eller immaterielle minner etter krig og okkupasjon¹⁶. Holdninger til kulturminner fra andre verdenskrig har endret seg i takt med den politiske og samfunnsmessige utviklingen siden 1945. Tilnærmingen til denne typen kulturminner har svingt fra bevisst fortielse og fjerning av spor, til pragmatisk gjenbruk og et erkjent ønske om å bevare også denne delen av historien¹⁷. Tidsvitnene fra krigen er nå i ferd med å forsvinne. Dermed er bevaring og dokumentasjon av de fysiske sporene viktige bidrag til at denne perioden av norsk historie ikke forsvinner fra vår kollektive hukommelse.

Bergen var en av de viktigste ubåthavnene i Europa under andre verdenskrig, og er helt sentral for forståelsen av ubåtkrigen i Nordishavet og Atlanterhavet. Den tyske ubåtflåten var den desidert viktigste årsaken til tap av allierte skip gjennom krigen¹⁸. De fleste tyske installasjonene i Bergensområdet handlet om å beskytte ubåthavnen og reparasjonsverkstedene og ubåtbasen «Bruno» på Laksevåg. Rollen som strategisk viktig ubåtbåthavn for okkupasjonsmakten var direkte årsak til at Laksevåg ble en av landets mest krigsherjede kommuner, med ufattelige tragedier for lokalbefolkningen. For etterkrigstidens generasjoner er krigsminnene en inngang til å forstå hvor tydelig den tyske tilstedeværelsen var, og hvilke prøvelser befolkningen ble utsatt for.

Figur 94. En tysk ubåt i Sørrevågen gjør seg klar til tokt. Nyoppførte tyskbygde verksteder i bakgrunnen. (Kilde: Nedrebø og Sedal 2012:62).

¹⁶ <http://www.riksantikvaren.no/Tema/Krigens-kulturminner>

¹⁷ (se Wilberg 2016).

¹⁸ Nedrebø og Sedal 2012:161)

Innenfor planområdet er det bevart en unik og helhetlig samling okkupasjonshistoriske bygningsmiljøer med stor historiefortellende verdi. Det er også bevart en rekke sivile bygninger som det knytter seg okkupasjonshendelser til. I tillegg har bygningsmiljøene vært sentrale for Laksevågsamfunnet i etterkrigstiden, da de har vært i kontinuerlig bruk og i offentlig eie. Bygningene har fylt en viktig rolle i bydelens sosiale boligpolitikk, og huset mange forskjellige offentlige virksomheter som barnehager, kulturhus, skole og helseinstitusjoner.

Krigsminnene på Laksevåg er under kontinuerlig press. Bare siden 2006 har flere bygninger på Melkeplassen blitt revet, og i 2015 ble hele bygningsmassen til forlegningen i Vågedalen vedtatt revet.

Teksten nedenfor er en tilrettelagt/forkortet versjon av en kartlegging av krigsminner som er utført av Paul Sedal og Halvor Sperbund. Kartleggingen ble utført i forbindelse med Hordaland fylkeskommune sitt dokumentasjonsprosjekt av krigsminner i Hordaland i 2006. Den originale teksten er tilgjengelig i Askeladden, Riksantikvarens digitale kulturminnedatabase.

Figur 95. Laksevåg var en av Norges mest krigsherjede kommuner under andre verdenskrig. Den tyske ubåtbasen «Bruno» og ubåtverkstedene i Søreivågen var høyt prioriterte bombemål for allierte flyangrep. Dette førte til store ødeleggelser med ufattelige lidelser for befolkningen (Kilde: Nedrebø og Sedal 2012:218).

Under andre verdenskrig var Storbritannia og Sovjetunionen avhengige av leveranser fra USA. Den tyske marineledelsen besluttet å bygge opp en sterk ubåtflåte for å kunne true de alliertes

forsyningslinjer til sjøs og i 1940 ble det derfor besluttet å bygge bunkere langs den franske, tyske og norske kysten. Ubåtbunkerne fikk stor betydning i tyskernes angrep på konvoiene med allierte forsyninger.

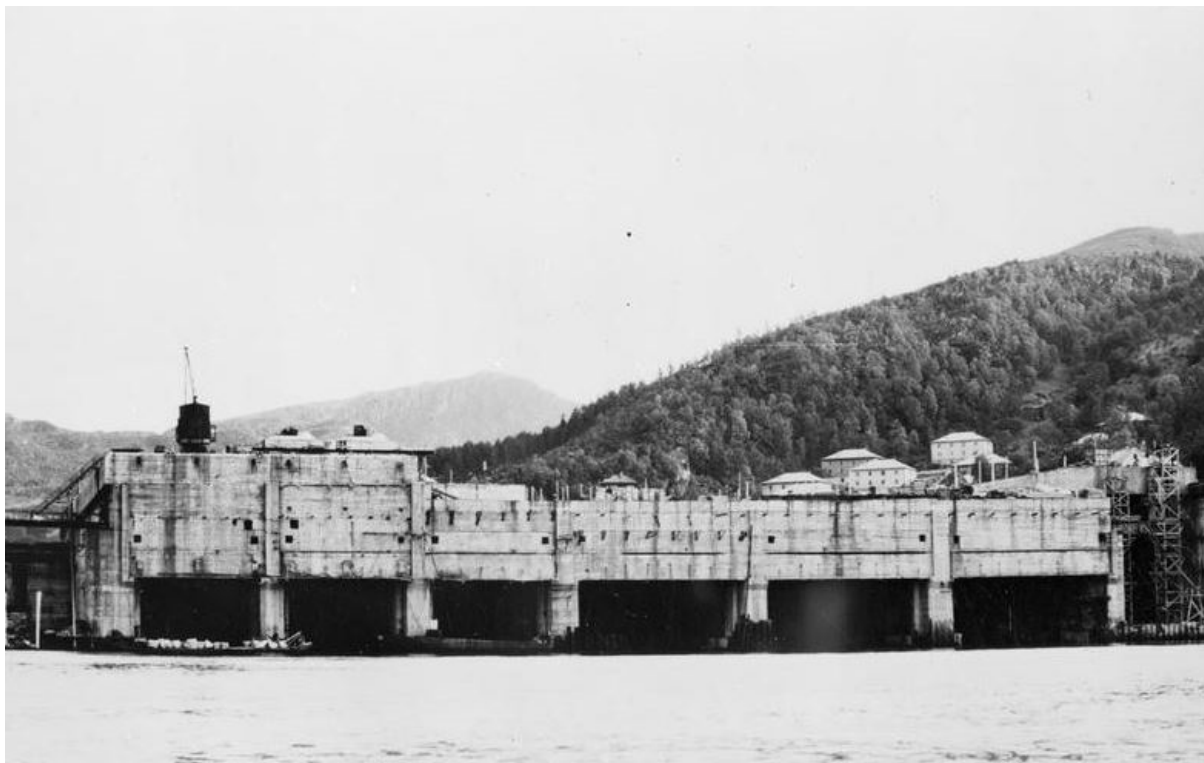

Figur 96. Bildet viser fangeleiren på Nygårdsmyren på Laksevåg hvor flere tusen russiske krigsfanger var innom i løpet av krigen. Tvangsarbeid var en vesentlig forutsetning for bygging av ubåtbasen og forlegningene på Laksevåg (Kilde: <http://fotomuseum.bergen360.no>).

Figur 97. Kun landskapsrommet er i dag bevart fra fangeleiren på Nygårdsmyren (Foto: Byantikvaren 2016).

Bombeangrepene over Bergen under krigen var alle rettet mot ødeleggelse av bunkeren, nærliggende skipsverft og verksteder samt mål på havnen. For befolkning i Bergen er bunkeren forbundet med de tragiske følgene av alliert bombing den 4. oktober 1944, der 193 mennesker mistet livet, hvorav 61 barn.

Figur 101. Ubåt-bunkeren i oktober 1946, fotografert fra det britiske hangarskipet HMS Implacable. I bakkant ses de store brakkene i den tyske forlegningen i Vågedalen (Kilde: IWM).

Grunnarbeidene for den bombesikre ubåtbunkeren Bruno begynte våren 1941 i Nordrevågen, og det tilstøtende verftsområde til Bergens Mekaniske Verksted og reparasjonsverkstedet til Det Bergenske Dampskipselskap ble samtidig rekvirert av *Kriegsmarine*. Verftsområdet ble bygd ut med nye bygninger som ga til sammen 5000 m² verkstedhaller, og 400 meter med ny kailinje. Arbeidene på verft og bunker var organisert av *Hafenbauressort* der KMW, som senere ble kalt *Marineoberbauamt* Bergen. Hovedentreprenør var det tyske firmaet firmaet Wayss & Freitag, som leide inn et antall norske underentreprenører. Fra slutten av 1942 ble det ifølge tysk dokumentasjon satt inn 1200 sovjetiske krigsfanger i arbeidene, i tillegg til 200 norske arbeidere.

Ubåtbunkeren ble planlagt med seks dokker, eller bokser, hver med 90 meters lengde. En sjuende dokk skulle fungere som drivstoff og smøreoljelager for ubåter. I alt skulle bunkeren kunne huse 9 – 12 ubåter samtidig, litt avhengig av hvilke arbeider som skulle utføres. Videre skulle bunkeren utrustes med verksteder for de ulike fagområdene som en ubåt representerte.

Figur 102. Ubåtbasen Bruno i Nordrevågen slik den fremstår i dag. Bunkeren er fredet etter kulturminneloven (Foto: Byantikvaren 2017).

Figur 103. Laksevågneset ble lagt i grus som følge av alliert bombing. Mai 1945. (Kilde: Nedrebø og Sedal 2012).

Figur 104. Ubåtbasen med dagens bebyggelse (Foto: Skråfoto, Bergen kommune).

4. oktober 1944 ble verftsområdet på Laksevåg bombet. Det ble sluppet 1432 bomber, og store deler av infrastrukturen rundt ubåtbunker Bruno ble ødelagt. 4 ubåter og flere skip ble senket eller skadet, og 193 sivilpersoner, derav 61 barn mistet livet. 1 britisk bombe fly styrtet, trolig i Nordsjøen. Bombeangrepet ble etterfulgt av nye bombeangrep i 1944 og 1945.

Etter kapitulasjonen ble en del av det tyske verftspersonalet igjen, for å vedlikeholde tyske minesveipere som under alliert kontroll ryddet kysten for miner. Laksevåg kommune ville ha ubåtbunkeren revet, og slike planer var allerede utarbeidet i London høsten 1944. I planene het det seg at alle eks. tyske anlegg i Norge som kunne benyttes offensivt mot Storbritannia skulle ødelegges. Det ble utført sprengningsarbeid for å ødelegge bunkeren, men dette måtte stanses etter protester fra Laksevåg kommune. Årsaken var at sprengningsarbeidene påførte skader på nærliggende bygninger og eiendommer. Imidlertid ble sprengningsarbeidene tatt opp igjen i mai

1947, for så å avsluttes. I 1952 ble det bestemt at ubåtbasen skulle flyttes fra Trondheim til Bergen, og i dag benyttes fremdeles bunkeren av det norske forsvaret.

Figur 105. Tyskbygde fabrikkbygninger på Laksevågsneset (Foto: Byantikvaren 2016).

Figur 106. Verksteder langs sørevågen (Foto: Byantikvaren 2016).

Figur 107. Verkstedene ble oppført av den tyske okkupasjonsmakten under 2. verdenskrig (Foto: Byantikvaren 2016).

Ubåtverftet i Bergen omfattet vesentlig mer enn bunkeren Bruno, som bare utgjorde den antatt bombesikre delen av dette verftet. På grunn av ikke funnet/manglende dokumentasjon på Bergens Mekaniske Verksteder 1940 – 45 i Sørrevågen er det vanskelig å si hvilke bygninger/anlegg som tilhørte det opprinnelige ubåtverftet¹⁹. Det eneste sikre tyskbygde

¹⁹ Britiske spionfoto viser at verkstedbygningene (Mayback-verkstedene) langs vestsiden av Sørrevågen ble oppført mellom 1941 og 1943. Unntaket her er Trelastlageret som ble oppført like etter krigen.

byggverket er en stor bunker i vestenden av BMV sitt nåværende område. De andre, antatt tyskbygde bygningene utgjør 7 i tallet, og er disse som er merket med et korslignende merke på endegavlene.

8.6.3 Mannskapsleiren i Vågedalen

Forlegningen i Vågedalen besto opprinnelig av 10 kaserner og en messebygning. Forlegningen ble bygd for ubåtfagarbeidere og ingeniører, da det ganske snart viste seg at Jansonmarken ble for liten. Kasernene fikk navn som for eksempel Haus Tirol, Haus Zugspitze, Haus Kiel osv., og en kaserne fikk navnet Haus Oslo. Bygningene i Vågedalen var/er av bedre standard enn brakkene på Jansonmarken. Grunnet bombeangrepene på ubåtverftet var store deler av Laksevågs befolkning uten bolig, og etter krigen dannet Laksevåg Kommune et boligselskap. Selskapet overtok de eks. tyske kasernene, og bygde dem om til leiligheter. Utbyggingen av området fortsatte, og slik framstår Vågedalen i dag med en blanding av eks. tyske, og etterkrigs - bygde boliger i delvis samme stil.

Krigsminnemiljøet i Vågedalen ble i 2015 vedtatt revet og ny bebyggelse er planlagt oppført.

Figur 108. Bevarte brakker fra den tyske forlegningen i Vågedalen. Brakkemiljøet er besluttet revet til fordel for et nytt boligprosjekt (Foto: Byantikvaren 2016).

Videre finnes et vannreservoar i dalen sør for bygningsmassen, reservoaret antas å være uendret eksternt. Rett vest for Vågedalen nr. 2 lokaliseres et større tilfluktsanlegg. Anlegget er historisk viktig, siden det var her mange overlevende fra Holen Skole og andre tok dekning under bombeangrepet 4. oktober 1944. Tyskerne hadde tidligere innredet bunkeren som

førstehjelpsstasjon/ lasarett, og her fikk mange nordmenn sin første og ofte livreddende behandling.

8.6.4 Mannskapsleirene i Stadionveien og på Jansonmarken

11. *U-boot Flotille* ble opprettet i mai 1942, og hovedkvarteret ble lagt til bergensområdet. Dette medførte behov for flere forlegninger for ubåtmannskapene, og en rekke bygninger og tilfluktsrom/bunkere ble bygd ved Stadion på Laksevåg. I likhet med bygningene på Melkeplassen kunne også den eks. tyske bygningsmassen ved Stadion karakteriseres som "høystatusbygninger" etter datidens standard. Disse bygningene var blant de første som Direktoratet for fiendtlig eiendom overlot til daværende Laksevåg kommune. Hensikten var å skaffe midlertidige hjem for de mange familiene som hadde fått sine hus ødelagt under bombeangrepene. Slik fungerte den eks. tyske bygningsmassen ved Stadion til en slags gjennomgangsleir, inntil de berørte hadde fått bygd opp sine hus og hjem. I dag er de fleste av de gjenstående bygningene utleieboliger for Bergen kommune.

Figur 109. Sju mannskapsbrakker fra den tyske forlegningen i Stadionveien/Herman Gransvei er bevart og eies av Bergen kommune (Foto: Blom Urban Explorer).

Bygningene med adresse Hermann Grans vei nr. 4, nr. 6, nr. 3, nr. 5 og nr. 7 er eks. tyske kasernebygninger. Samtlige, unntatt nr. 5, er til dels uendret eksternt. Nr. 5 er sterkt endret eksternt, og p.t. under ombygging. Nr. 4 er nylig rehabilitert innvendig, og framstår nå som Bergen kommunes "Hermann Grans vei Bofelleskap" for utviklingshemmede.

Hermann Grans vei nr. 6 er den største av bygningene i den opprinnelige forlegningen og er p.t.

under oppgradering eksternt. Bygningen har hatt, og har flere funksjoner, bl.a. som barnehage og ungdomshus. Ca. 10 – 15 meter vest for nr. 6 finnes inn/utgangen til et større bunker/tilfluktsanlegg sprengt ut i fjell. Anlegget er i god stand, og benyttes p.t. som lokaler for en motorsykelklubb. Ca. 25 meter videre mot vest langs Hermann Grans vei finnes nok ett bunker/tilfluktsanlegg sprengt ut i fjell, men det vites ikke om dette har forbindelse med førstnevnte. Anlegget er i tilsynelatende original stand. Bygningene med adresse Stadions vei nr. 27, nr. 23 og nr. 19, samt en garasje og ett omformerhus i krysset Stadions vei/Lille Damsgårdsveien er eks. tyske bygninger. Nr. 27, nr. 23 og nr. 19 er i bruk som boliger, og lite endret eksternt. Garasje og omformerhus tjener fortsatt sine opprinnelige hensikter.

Forlegning en på Jansonmarken (*Werft Gemeinschaftlager I*) lokaliseres på Jansonmarken, mellom Laksevåg Kirke og Damsgård hovedgård. Forlegningen besto av 10 brakkebygg og en messebygning, fordelt med fire brakker på markene i front av Damsgård Hovedgård, og seks brakker på markene sør for Laksevåg kirke. Forlegningen ble bygd for ubåtfagarbeidere og ingeniører, i hovedsak tyske. Brakkene fikk navn etter div. tyske byer, som for eksempel *Haus Breslau*, *Haus Rostock*, *Haus Bremen* osv., og en brakke som fikk navnet *Haus Bergen*. I tilknytning til forlegningen ble det bygd en kombinert tilflukts – og luftvern bunker, en såkalt *Hochbunker*, med luftvernskyts på taket. Den gedigne trappen opp mot Damsgård Hovedgård ble bygd for gjennomgang til øvre del av forlegningen og til messebygget, som kan lokaliseres til Damsgårdslunden nr. 15. Etter krigen overførte Direktoratet for fiendtlig eiendom samtlige 10 brakker til Laksevåg kommune, for bolig og skoleformål. Fra våren 1946 ble 2 - 3 av brakkene benyttet som skole for elever fra Holen, inntil et nytt skolebygg (Håstein) sto ferdig i 1954. Brakkene ble senere revet, og materialene benyttet andre steder.

Figur 110. En bevart trappeportal fra den tyske mannskapsleiren på Jansonmarken (Foto: Byantikvaren 2016).

Figur 111. I dag brukes en tysk mannskapsbrakke ved Damsgård hovedgård som speiderhus (Foto: Byantikvaren 2016).

Krigsminnet består i dag kun av fire objekter, hhv. messebygning, trapp til Kringsjåveien, bunkeren "trappehuset", og en grunnmur fra Haus Bergen. "Trappehuset" er i dag en avdeling av Laksevåg Lokalmuseum, drevet av Laksevåg Kultur Historiske Forening. Utstillingen i bunkeren

omfatter både verftsindustrien og 2. verdenskrig. Bunkeren er lite endret eksternt, og luftvernstillingene på taket er delvis intakt.

På idrettsplassen ca. 30 sør for bunkeren, mot Kringsjøaveien, lokaliseres rester av grunnmuren fra Haus Bergen. Rett vest av denne finnes trappen som førte opp til den øvre delen av forlegningen og messebygget. Dette er trolig uendret eksternt. Krigsminnet består av fire objekter innenfor et område på ca. 100 x 150 meter.

Figur 112. På Jansonmarken nedenfor Damsgård hovedgård bygget tyskerne en stor bunker og flere brakker. Laksevåg menighetshus til høyre i bildet (Kilde: Nedrebø og Sedal 2012).

Figur 113. Kun bunkeren og trappeportalen opp til Kringsjøaveien er i dag bevart fra leiren på Jansonmarken (Foto: Byantikvaren 2016).

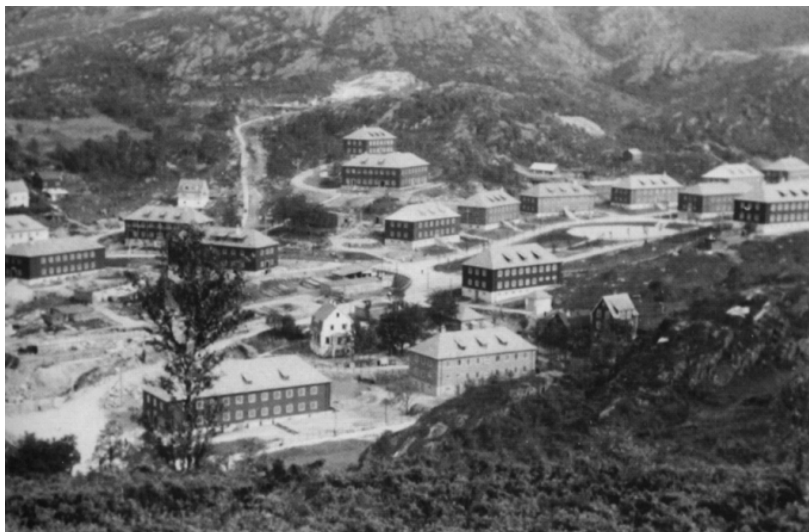
8.6.5 Mannskapsleiren på Melkeplassen

Forlegning Melkeplassen (*Unterkunft Laksevaag I, U-stützpunkt Lager Prien*). Krigsminnet strekker seg fra Monrad Mjeldes vei i sør, via Sverre Hjetlands vei i nord, via Øvre Riplegården i øst, til Øvre Fyllingsvei nr. 37 i vest. Byggingen av forlegningsområdet på Melkeplassen ble trolig iverksatt parallelt med byggingen av ubåtverftet (Bruno) i Nordrevågen i 1941. Formålet var innkvartering av ubåtmannskaper som hadde sine fartøy til reparasjoner eller overhalinger på verftet. Forlegningens kapasitet var beregnet til komfortabel innkvartering av 30 offiserer og 1500 mannskaper. Den tyske marinen hadde også en biltransportavdeling i samme område, med nåværende adresse Øvre Fyllingsvei 37.

Ubåtmannskaper ble av flere årsaker høyt verdsatt av Kriegsmarine, og samtlige av bygningene i forlegningen er solid og godt bygd. Mellom bygningene fantes/finnes et godt utbygd system av tunneler/bunkere som tilfluktsanlegg ved flyangrep.

Figur 114. I 1930-årene bestod bebyggelsen på Melkeplassen av spredte hus (Kilde: Vissit, Historiske foto, Bergen kommune).

Figur 115. I løpet av krigsårene tid ble Melkeplassen totalt transformert av den tyske okkupasjonsmakten (Kilde: Nedrebø og Sedal 2012:45).

Forlegningen hadde sitt eget vannverk, sykehus, tannlegekontor, turnhall, kantine og flere messer både for offiserer og mannskap. Etter datidens forhold kan bygningsmassen kalles for "høystatusbygninger", i motsetning til de mer vanlige "Tyskerbrakker". En tilsvarende forlegning for ubåtmannskaper ble bygd på Persaunet i Trondheim.

Umiddelbart etter kapitulasjonen ble forlegningen på Melkeplassen benyttet som fange - og transittleir for tyske soldater før de ble overført til Tyskland. Samtidig ble deler av forlegningen tatt i bruk av Forsvaret. Bombeangrepene på ubåtverftet i Nordrevågen førte til et enormt behov for boliger til etter krigen. Direktoratet for fiendtlig eiendom overførte i første omgang 16 av forlegningens bygninger til Laksevåg Kommune for boligformål, og etter hvert ble det flere. I 1961 etablerte Statens Sjøguttskole seg i eks. tyske bygninger på Melkeplassen, og benyttet disse fram til 1987.

Figur 116. Bevarte mannskapsbrakker langs Fyllingsveien. Brakkene er i dag leilighetsbygg eiet av Bergen kommune (Foto: Byantikvaren 20016).

I dag er hele området sivilt boligområde, og et stort antall eks. tyske bygninger er revet til fordel for ny, og tidsmessig bebyggelse. Samtlige veier innenfor det tidligere forlegningsområdet er oppkalt etter norske patrioter fra Laksevåg, som falt i kamp, døde i fangeleir, eller ble henrettet av tyskerne.

Langs veien, som etter krigen fikk navn etter Sverre Joh. Hjetland, finnes 4 eks. tyske bygninger i bruk som boliger, hhv. nr. 2, nr. 4, nr. 6, nr. 16, nr. 18, samt nr. 17 som er Laksevåg Barnhage. Bygningene er eksternt i tilnærmet original tilstand, eller lite ombygd. Samtlige var bygd for boligformål, unntatt Sv. Hjetlands vei nr. 2 A-B, som var forlegningens administrasjonsbygg. Ca. 10 meter NØ for Sv. Hjetlands vei nr. 16 B finnes en bunker, som var inn/utgang til et tilfluktsanlegg. Dette i form av en ca. 70 meter lang tunnel sprengt inn i fjell. Tunnelen er U-formet, og ender i en tilsvarende bunker rett ved Sv. Hjetlands vei nr. 18 A.

Figur 117. Forlegningen på Melkeplassen. Byggingen av forlegningsområdet ble trolig iverksatt parallelt med byggingen av ubåtverftet i Nordrevågen i 1941 (Kilde: <http://www.touristphoto.no/glaksevaag1.htm>).

Langs veien, som etter krigen fikk navn etter Monrad Mjelde finnes 5 eks. tyske bygninger i bruk som boliger, hhv. nr. 2, nr. 4, nr. 6, nr. 7, og nr. 8. Av disse har nr. 2 til nr. 8 spesielt forsterkede grunnmurer/kjelleretasjer, og er tilnærmet uendret eksternt. M. Mjeldes vei nr. 7 er sterkt endret eksternt og påbygd. Bygningens opprinnelige funksjon var som en av forlegningens to messer. Monrad Mjeldes vei nr. 9 er ikke i bruk som bolig, og disponeres av Hordaland Fylkeskommune. Bygningens opprinnelige formål var som forlegningens kantine. Mellom M. Mjeldes vei nr. 4 og nr. 6 finner vi et tilsvarende bunker/tilfluktsanlegg som i Sv. Hjetlands vei.

Langs veien, som etter krigen fikk navn etter Willy Valentinsen finnes 2 eks. tyske bygninger, hhv. nr. 30 og nr. 34. Sistnevnte var forlegningens offisersmesse²⁰, noe som framgår tydelig også i dag. Denne store, vinkelformede bygningen er omgitt av en hellelagt terrasse mot sør og vest, samt kunstferdig murte trappesystemer i hugget stein bundet med sement. Eksteriørmessig er bygningen trolig lite endret, og har inntil nylig fungert som Laksevåg videregående skole. Den nærliggende bygningen i W. Valentinsens vei nr. 30 var offisersforlegning, og er trolig lite endret eksternt. Begge bygningene er i god stand. Ett bunker/tilfluktsanlegg lik de to tidligere nevnte finnes ca. 20 meter SV av nr. 34.

Langs veien, som etter krigen fikk navn etter Arne Abrahamsen, finnes en tyskbygd omformerstasjon, samt ett pumpehus for vannverket. Begge er i bruk og intakte. Arne Abrahamsens vei nr. 1 var forlegningens stabsbygg, og er i dag en blanding av bolig og forretningsbygg. Dette er den eneste murbygning i forlegningen, og den er til dels endret og påbygd eksternt. Få meter rett øst av bygningen finnes en av inn/utgangene i bunker. Ca. 10 meter sør for stabsbygget, med adresse Øvre Fyllingsvei nr. 48, finnes forlegningens tidligere messe nr. 2. Denne er i dag sterkt endret eksternt, og i bruk som aldershjemmet "Soltun".

Bygningsmassen som nevnt hittil kan kalles nordre og midtre del av den opprinnelige forlegningen, i den søndre delen er minst 14 tyskbygde bygninger revet til fordel for ny bebyggelse. Imidlertid finnes fortsatt restene av betongsåler for Haus nr. 7, og et grisehus i forkant av ny bebyggelse ved Monrad Mjeldes vei nr. 30 A. Vis a vis M. Mjeldes vei nr. 30 a-e finnes også bakveggen, inkl. noen skillevegger fra forlegningens kullager. I dette området var også to av tre av forlegningens luftvernskyts plassert. I første omgang ble det satt opp ett middels tungt batteri, bestående av 2 stk. 3,7 cm. luftvernkanoner, i søndre del av forlegningsområdet. Etter bombeangrepet 4. oktober 1944 ble en 3,7 cm. Luftvernkanon demontert fra en ødelagt ubåt, og montert ved vannverket øst for forlegningen. Så godt som alle spor etter denne stillingen er fjernet, grunnet veibygging fram til nye boliger i Øvre Riplegården. Imidlertid er kanonbrønnene for skytset i det opprinnelige batteriet fortsatt til stede, den østligste av disse er bygd inn i en lekeplass rett vest av terrasseboligen Klaustien nr. 97. Rett ved finnes en gjenmurt ammunisjonsbunker. Kanonbrønnen for skyts nr. 41, lokaliseres på høydedraget rett vest for rekkehus-bebyggelsen i Monrad Mjeldes vei nr. 30 a-e. Kanonbrønnen er i relativt god stand, med en nærliggende tilsvarende ammunisjonsbunker. Få meter rett sør for kanonbrønnen finnes to stillinger, delvis overgrodd.

En garasje i Øvre Fyllingsvei nr. 37 er bevart fra forlegningens biltransportavdeling. Store deler av garasjeanlegget ble revet i 2007 i forbindelse med barnehageutbygging.

²⁰ Se Byantikvaren 2014. Den tidligere offisersmessen – Willy Valentinsens vei 34, Skrifserienr.:2013-10.

Av i alt 43 eks. tyske bygninger i *Unterkunft Laksevaag I, U-Stützpunkt Lager Prien*, er fortsatt 16 i bruk, primært som boliger, samt omformerhus/trafokiosk, 2 pumpehus for vannverk, og biltransportavdelingen med to garasjer og kontorbygg.

8.6.6 Diverse stridsstillinger utenfor forlegningene

(Id. 212673) Middels tungt **luftvern batteri** Nygård. Krigsminnet ligger på Holafjellet, rett opp for, og sør for Øvre Holen. Batteriet ble trolig bygd i 1944. Primæroppgaven var beskyttelse av ubåtverftet på Laksevåg. Skytset kunne benyttes mot både luft - sjø og bakkemål. Restene av batteriet består av tre standard kanonbrønner for 3,7 cm., eller 4 cm. kanoner. Brønnene er i relativt god stand. Videre finnes en bunker med løpegrav som nærforsvarsanlegg, samt et vannreservoar. Krigsminnet er uberørt av utbygging, og gir et til dels komplett bilde av et middels tungt luftvern batteri. Krigsminnet består av minst 8 objekter innenfor et område på ca. 50 x 125 meter.

(Id. 212914) **Vakt/kampbunker**, Johan Berentsens vei. Bunkeren lokaliseres tett ved veien, vis a vis Johan Berentsens vei nr. 41. Ukjent historie, men beliggenheten indikerer at bunkeren var en del av ubåtbunker Brunos nærforsvar. Bunkeren er bygd i betong, måler ca. 2 x 3 meter, har to skyteskår vendt mot veien, og er i relativt god stand. Bunkeren ble revet ca. 2012.

(Id. 212963) Lett **luftvernstilling** på Oldernes. Krigsminnet lokaliseres på eiendommen Oldernesveien nr. 34, i Bergen kommune, Laksevåg bydel. Restene av luftvernstillingen omfatter en kanonbrønn, bygd i murstein, pusset/forsterket med sement, samt en deknings/ammunisjonsbunker bygd i betong, ca. 10 meter SØ av kanonbrønnen. Kanonbrønnen er delvis falt sammen, mens deknings/ammunisjonsbunkeren er intakt og i bruk som redskapsbod eller lignende.

(Id. 212965) Lett **luftvernstilling** på Knausen. Krigsminnet lokaliseres på høydedraget Knausen, på eiendommene Johan Berentsens vei nr. 153 og nr. 159. Krigsminnet består av to kanonbrønner for 2,0 cm luftvern skyts, med innbyrdes avstand ca. 25 meter. Begge har en diameter på ca. 4 meter, og er bygd i sementert naturstein. Begge er i god stand. På høydedragets vestsida er det sprengt ut en tunnel, ca. 5 meter dyp, og i lett vinkel. Det antas at dette har vært en nærforsvarsstilling. Krigsminnet består av minst 3 objekter, innenfor et område på ca. 10 x 25 meter.

(Id. 212536) **Lyreneset batteri** MKB. 12./504 Zug Lygreneset. Lyreneset utgjør den nordlige del av Nygårdsviken på Laksevåg. Krigsminnet lokaliseres ved fortsettelsen av Lyrenesveiens ende. Som nevnt over under Sperrebatteri Bergen. Dette batteriet ble trolig satt opp høsten 1944, og bevæpningen besto av to stk. 8,8 cm. luftvernsskanoner, fast montert i sokkellavetter. Ved enden

av Lyrenesveien finnes to platåer, bygd av steinblokker. Ved nedre platå finnes rester av en garasje, samt en mellomstor bunker som vender mot SØ. Bunkeren er helt overgrodd, og utilgjengelig. Fra nedre platå følger man en delvis steinmurt, overgrodd sti med enkelte betongtrapper ned mot vest og sjøen. Ved stien finnes en sørvendt bunker, ca. 3 x 1 meter, og i enden av stien, ca. 50 meter fra den første, en identisk bunker vendt mot vest. Bunkerne er som nevnt forbundet med en sti, hvor det også er bygd betongtrapper på vanskelig tilgjengelige steder. Begge bunkerne er ødelagt ved at takene er sprengt av. På nesets ytterste, og nordligste punkt lokaliseres et kanonfundament i stål, rett ved et tunnelanlegg sprengt inn i fjell. Videre fører en steinmurt, overgrodd sti mot øst og til neste kanonfundament, hvor det også er rester av dekningsrom i betong. Også her er et tunnelanlegg sprengt inn i fjell. I skråningen mot sør, rett over og bak kanonfundamentet, ligger en grunnmur fra det som trolig var forlegningsbrakken. Herfra går stien opp og fram til det øvre platået, hvor det er sprengt ut en bunker for ukjent formål. Krigsminnet omfatter minst 10 objekter, innenfor et område på ca. 140 x 140 meter.

(Id. X²¹) På **Klubben** ved østsiden av Gravdalsvannet lå en mindre brakkeleir, men samtlige brakker er i dag revet. Brakkene finnes på flyfoto fra området. Det har ikke lyktes å finne informasjon om anlegget. Det skal være bevart rester etter stillinger på høydedraget i bakkant av leiren (pers.med Paul Sedal).

Figur 118. Bunkeren "Trappehuset" på Jansonmarken nedenfor Damsgård hovedgård er i dag en del av Laksevåg Lokalmuseum, drevet av Laksevåg Kulturhistoriske Forening (Foto: Byantikvaren 2017).

²¹ Anlegget er ikke registrert i Askeladden, Riksantikvarens kulturminnedatabase.

9. Enkeltojekt og anlegg

Kulturminnegrunnlagene bygger på noen hovedtema knyttet til tidlig historie, bebyggelseshistorie- og struktur, kommunikasjonslinjer, og særlige enkeltminner. Metoden har hovedfokus på sammenhenger og overordnede kulturmiljøer fremfor detaljert analyse og vektning av kulturminneverdi. Likevel er noen viktige enkeltobjekt hvor det potensielt er stor sårbarhet, behandlet slik at en tidlig kan gi signaler om hvor en bør være særlig varsom i forhold til eventuelle tiltak. Vi understreker at omtalte enkeltobjekt i rapporten ikke er en uttømmende oversikt.

▪ Historiske ferdselsårer (kartvedlegg 10)

Historiske ferdselsveier er vesentlige kulturminner. De fysiske mulighetene i landskapet for ferdsel og transport er blant de viktigste forklaringsfaktorene for historisk stedsdannelse og utvikling. Byfjorden og den historiske strandlinjen med havneforhold har høy historiefortellende verdi, miljøverdi og verneverdi som en grunnleggende forutsetning for utviklingen på Laksevåg. Utfyllinger i sjø bør begrenses og den historiske og funksjonelle strandlinjen, bør videreføres og forsterkes i stedsutviklingen.

▪ Gårder og husmannsplasser (kartvedlegg 4)

Det er ikke bevart eldre gårdsbygninger eller husmannsplasser i planområdet. Noen få enkeltbygninger fra historisk gårdsdrift kan oppleves på i museet til Laksevåg kulturhistoriske forening i Kirkebukten, men dette er bygninger som har blitt flyttet til stedet. Samlingen har opplevelsverdi og historiefortellende verdi som dokumentasjon av historiske bygninger. For øvrig har fysiske spor i landskapet som vitner om historisk gårdsdrift, som steingjerder, grensemarkeringer, ulike strukturer etter utnytting av utmarksressurser m.m. har historisk verdi og miljøverdi, og dermed verneverdi.

▪ Lystgårdene (kartvedlegg 4)

Bygging av lyststeder rundt Bergen begynte i andre halvpart av 1700-tallet, og på Laksevåg ble det oppført en rekke lystgårder langs hele strandlinjen. Lystgårdene fungerte som sommerhus og utfartssteder for overklassen i Bergen og bygningenes arkitektur avspeilte europeiske impulser og eiernes stand og rikdom. I dag er tre Lystgårder fra denne tiden bevart i planområdet; Damsgård hovedgård, Kommandantboligen i Gravdal og Karensfryd ved Damsgårdsveien. Bygningene med tilliggende hager har svært høy aldersverdi, historiefortellende verdi og miljøverdi.

▪ Historiske industrimiljøer (kartvedlegg 1)

Tekniske og industrielle kulturminne er spor etter industriell kultur som er av historisk, teknologisk, sosial, arkitektonisk eller vitskapeleg verdi. Verftsmiljøet ved Søreivågen på Laksevåg er et unikt teknisk industrielt kulturmiljø. Den samlede bygningsmassen har stor tidsdybde og klare kvaliteter som historiefortellende, industrielt kulturmiljø innen skips- og oljeindustri, to av de viktigste næringsveiene i utviklingen av det moderne norske samfunnet. Verftsindustrien har i tillegg en sterk identitetsverdi for beboere på Laksevåg da industriaktiviteten gjennom 200 år har lagt premissene for samfunns- og stedsutvikling. Bygningsmiljø og havnemiljø har stor verneverdi. Integrering av disse ressursene bør være et grunnleggende premiss i videre stedsutvikling.

▪ Den tette trehusbebyggelsen ved Kirkebukten (kartvedlegg 2)

Den tette trehusbebyggelsen i Indre Laksevåg er resultat av et strandsted som utviklet seg til et klassesdelt industrisamfunn med trangbodde arbeiderboliger i en tett, urban struktur nær verftsindustrien ved sjølinjen. Dette er et historisk bygningsmiljø med høy aldersverdi, miljøverdi og arkitektonisk verdi. Sammenheng med omkringliggende landskap, bebyggelsens historiske strukturer og kulturminneverdier, skal ivaretas ved videre stedsutvikling. Det er viktig å opprettholde og videreføre området identitet og særpreg som historisk senter. Den eldste, tette trehusbebyggelsen i Kirkebukten har høy verneverdi og er markert i gjeldende KPA som hensynssone fare. Området utgjør den eldste urbane bebyggelsen på Laksevåg.

▪ Bygningsmiljøer med særegen strøkskarakter (kartvedlegg 2)

Arbeiderbebyggelsen som kom til i mellomkrigstiden og etterkrigstiden langs fjellsidene ovenfor industristedet, samt villabebyggelsen på Øvre Damsgård og i Gravdal, har særegne arkitektoniske og historiefortellende kvaliteter og verneverdi. Hensyn til kulturminneverdier, lokal strøkskarakter og arkitektonisk særpreg bør være et sentralt premiss for videre stedsutvikling. Det er et tap for kulturmiljøet og et forvaltningsproblem at opprinnelig skifer og tegl forsvinner når takene tekkes med stein som ikke er tilpasset husenes egenart.

▪ Offentlig byggeri og møteplasser (kartvedlegg 6)

Kommunestatusen på Laksevåg og stor tilflytting gjennom industrialiseringen, har resultert i oppføring av en rekke offentlige og private bygninger for ulike fellesformål. Dette er bygninger som har fylt viktige funksjoner i Laksevågsamfunnet og har fungert som møteplasser for befolkningen. Kirkebygninger, skolebygninger, rådhus, brannstasjon, kino, helsebygninger og

det gamle verftshuset Lyst og Fryd har ulik grad av verneverdi i forbindelse med arkitektonisk kvalitet og særpreg, aldersverdi, miljøverdi og identitetsverdi.

- **Krigsminner (kartvedlegg 3)**

Krigsminner er fysiske eller immaterielle minner etter krig og okkupasjon. Ubåtbunkeren «Bruno» på Laksevågsneset, verkstedene langs Søreivågen, brakkemiljøene i Vågedalen, Stadionveien og på Melkeplassen, er en unik samling krigshistoriske bygningsmiljøer. De bevarte brakkemiljøene har videre fylt viktig roller i Laksevågsamfunnet i etterkrigstiden, for sosial boligpolitikk og for forskjellige offentlige virksomheter som barnehager, kulturhus, skole og helse institusjoner. Krigsminnemiljøene har høy historiefortellende verdi og verneverdi som materiell dokumentasjon av Bergen som krigsskueplass under 2. verdenskrig. Miljøene har høy identitetsverdi og lokalhistorisk verdi for Laksevågsamfunnet som ble særlig hardt rammet av krigshandlinger.

- **Historiske parkanlegg og grøntstrukturer (kartvedlegg 10)**

Historiske parkanlegg og grøntstrukturer har historiefortellende verdi og miljøverdi. Parkene og vannveiene i bebyggelsen på Laksevåg bør bevares og forsterkes i stedsutviklingen, og tilgang til byfjellene sikres.

10. Anvendt litteratur

Byantikvaren. Diverse verne vurderinger fra Byantikvarens byggesaksarkiv, Bergen kommune.

Byantikvaren, 2005. *Antikvarisk dokumentasjon av BMV – Laksevåg*. Byantikvarens skriftserie.

Byantikvaren, 2012. *Kommunale skoler i Bergen - Verneplan for skolebygg fra 1724 til 1979*. Skriftserienr: 2013-13.

Byantikvaren 2014. *Den tidligere offisersmessen – Willy Valentinsens vei 34*, Skrifserienr.:2013-10.

Byantikvaren i Bergen.

Carlsen, E.M. 1993. *Laksevåg. Arkitektonisk stedsanalyse – historisk del*. Fortunen arkitekter. Oslo.

Forsvarsbygg, 2012. *Landsverneplan for Forsvaret, fase II: Katalog forslag vern – inventar*. Etablissement 120105 Wallemsviken Sjøkrigsskolen.

Fossen, K. 1983. *Laksevågs historie*. Bind I-III. Bergen kommune. 1984.

Indahl et. Al. 2005. *Hus i Bergen*. Vigmostad & Bjørke AS.

Nedreås, R. & Hellesø, J. 2015. Medway AFD IV BMV Dokk II, rapport 2015. Noryards BMV.

Nyber, J. & Røyane, E. 2008. *Arkitekturguide Bergen*. Bergens Tidende Bøker.

Laksevåg Kulturhistoriske Forening. *Lyst og Fryd*. Medlemsblad for Laksevåg Kulturhistoriske Forening. Diverse årganger.

Nedrebø Y. og Sedal, P (red.). 2012. *Bombemål S/N 102 Bergen. De allierte bombeangrepene på Laksevåg i 1944 og 1945*. Spartacus. Oslo.

Norske gardsbruk, Hordaland Fylke II, Midt- og Nordhordland, Band I. 1964.

Statens vegvesen. 2002. *Vegvalg*. Nasjonal verneplan. Veger - Bruer - Vegrelaterte kulturminner.

Stenhjem, B., Fossen, A. og Gjerstad, J. (red.) *Bydelen ved Damsgårdssundet*. Bodoni forlag. Bergen.

Willberg, J. 2017. *Den farlige historien er den som forties*. Fortidsminneforeningen. Årbok 2016.

Nettressurser:

<https://askeladden.ra.no/Askeladden/Pages/LoginPage.aspx?ReturnUrl=%2faskeladden>

<http://digitaltmuseum.no/011085440271>

<http://marcus.uib.no/home>

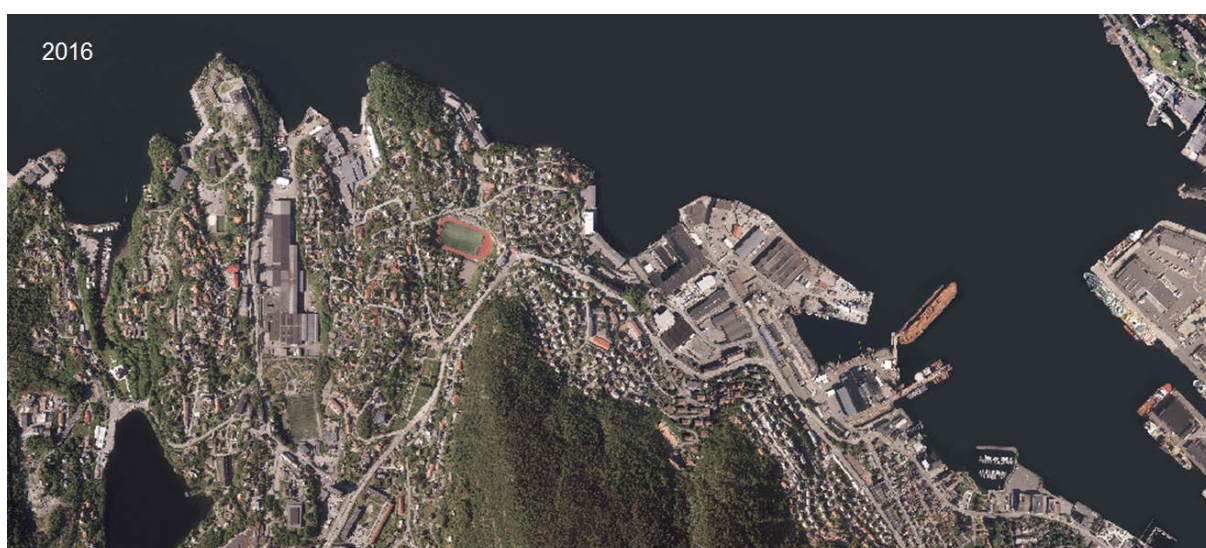
http://www.norgeskirker.no/wiki/Nyg%C3%A5rd_kirke

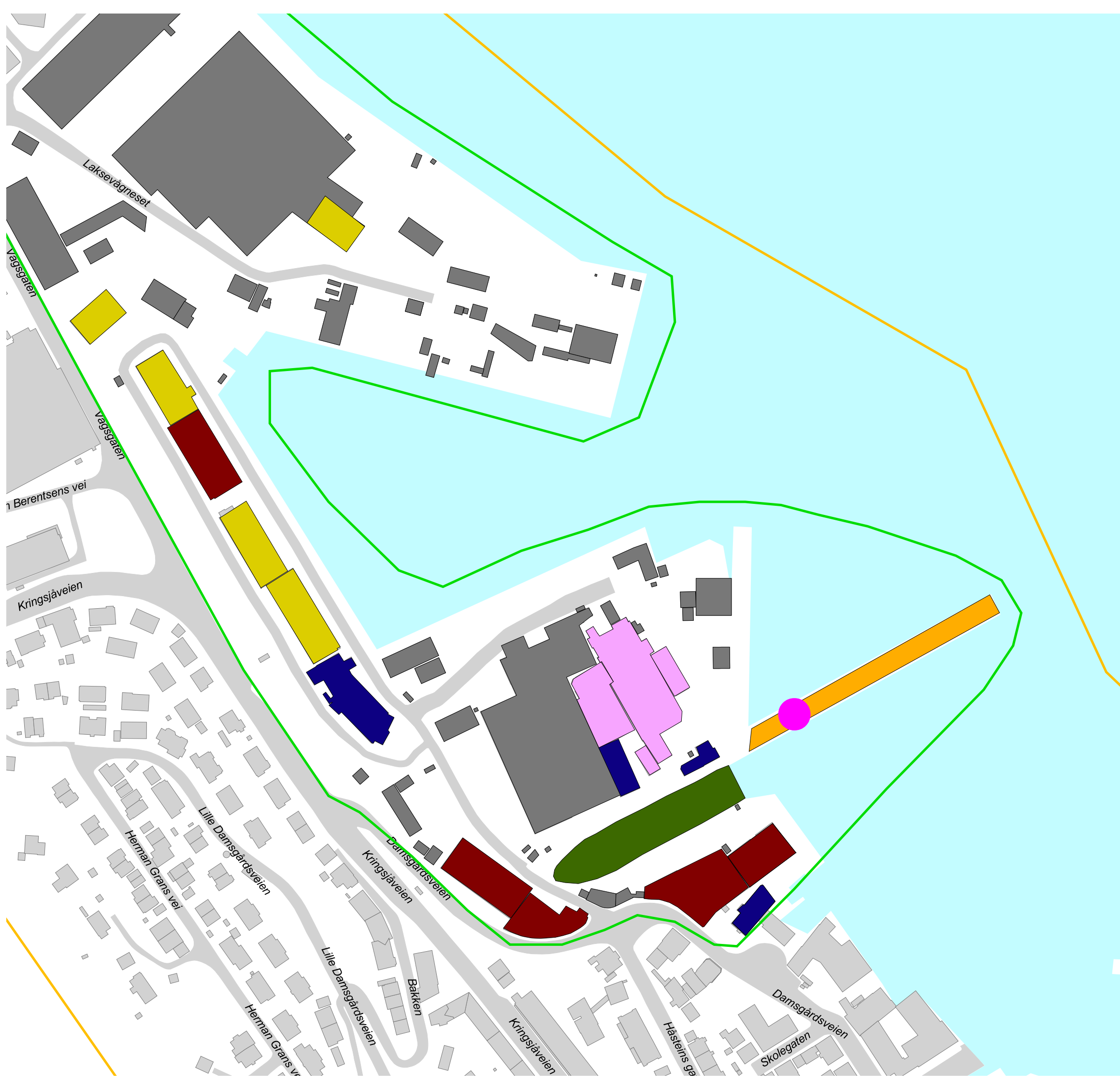
<http://www.bergenbyarkiv.no/bergenbyleksikon/>

<http://www.touristphoto.no/>

VEDLEGG

Historisk strandlinje på Laksevåg:

Kulturminnegrunnlag

Strategisk plangrogram for Laksevåg

BERGEN KOMMUNE

Byrådsavdeling for byutvikling

BYANTIKVAREN
2017

Kart 1. Bergen Mekaniske
Verksted. Avmerkede tekniske
kulturminner med ulik grad av
verneverdi.

- 1873
- 1880-1900
- 1910-1939
- 1940-1945
- 1946-1960
- 1973 (piren)
- 1973 (kranen)
- Bygninger uten erkjent verneverdi.
- Verftsområde
- Plangrense

30 0 30 60 Meters

Kulturminnegrnlag

Strategisk plangrogram for Laksevåg

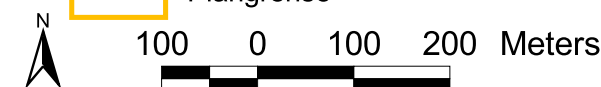
BERGEN KOMMUNE

Byrådsavdeling for byutvikling

BYANTIKVAREN
2017

Kart 2. Historiske bygningsmiljøer

- Laksevåg sentrum
- Frydenbø arbeiderboliger
- Øvre Damsgård
- Oldernes (deler av denne bebyggelsen ble bombet under krigen, og gjenreist).
- Damsgårdsfjellet arbeiderboliger
- Holen arbeiderboliger (deler av denne bebyggelsen ble bombet under krigen, og gjenreist)
- Nygård
- Nygårdslien
- Plangrense

Kulturminnegrnlag

Strategisk planprogram for Laksevåg

BERGEN KOMMUNE

Byrådsavdeling for byutvikling

BYANTIKVAREN
2017

Kart 3. Krigsminner - Brakker og
installasjoner reist av
okkupasjonsmakten under andre
verdenskrig.

- Plangrense
- Bygninger som eksisterer i dag
- Bygninger som er fjernet
- Markering av leirene
- Markering av kampstillinger

100 0 100 200 300 400 Meters

Kulturminnegrnlag

Strategisk plangrogram for Laksevåg

BERGEN KOMMUNE

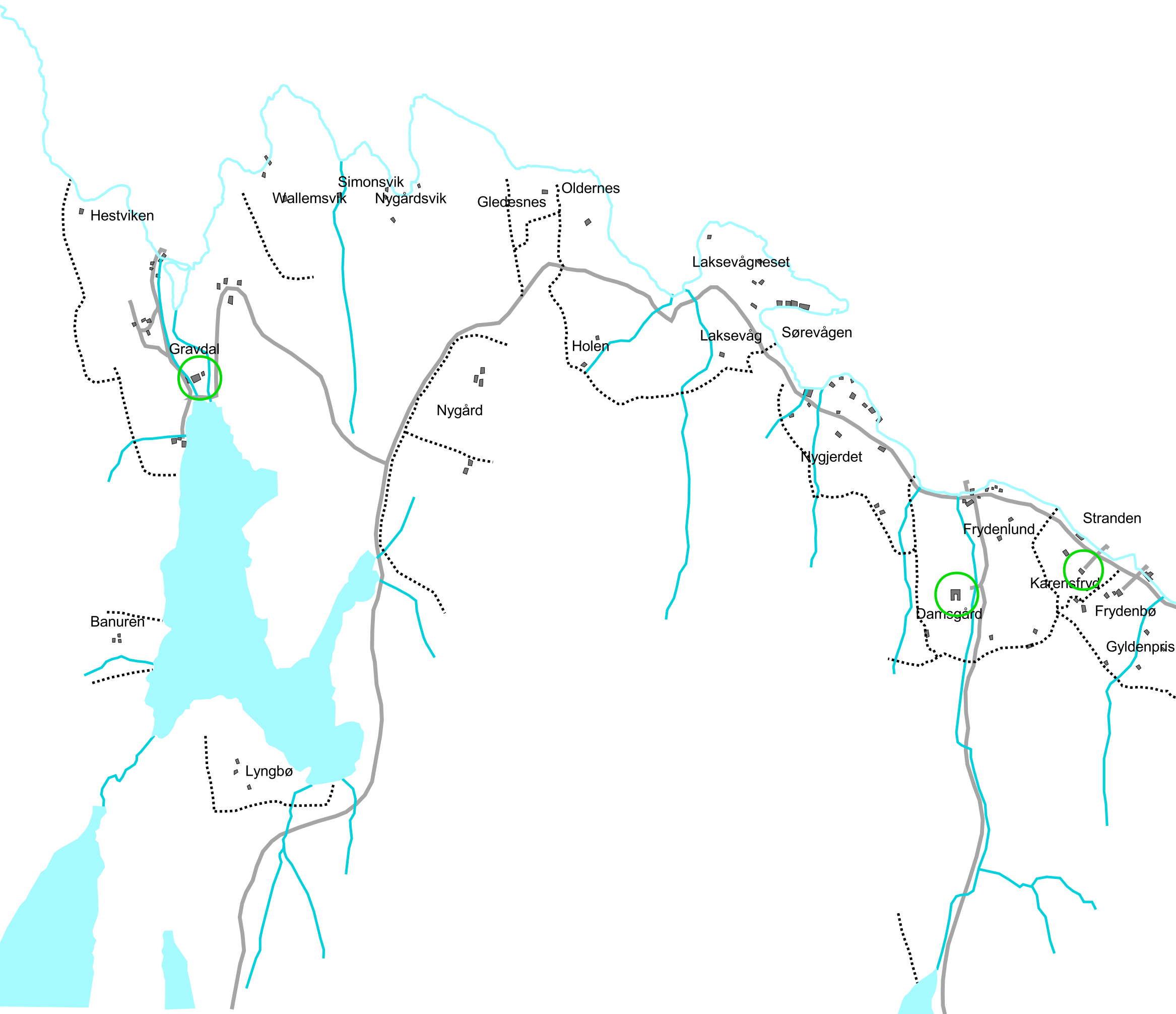
Byrådsavdeling for byutvikling

BYANTIKVAREN
2017

Kart 4. Laksevåg ca. 1800

- Gårder/Lystgårder
- Veier
- Steingarder
- Elver
- Bevarte lystgårder

Kilde: Laksevåg - Arkitektonisk
stedsanalyse, 1993.

Kulturminnegrunnlag

Strategisk plangrogram for Laksevåg

BERGEN KOMMUNE

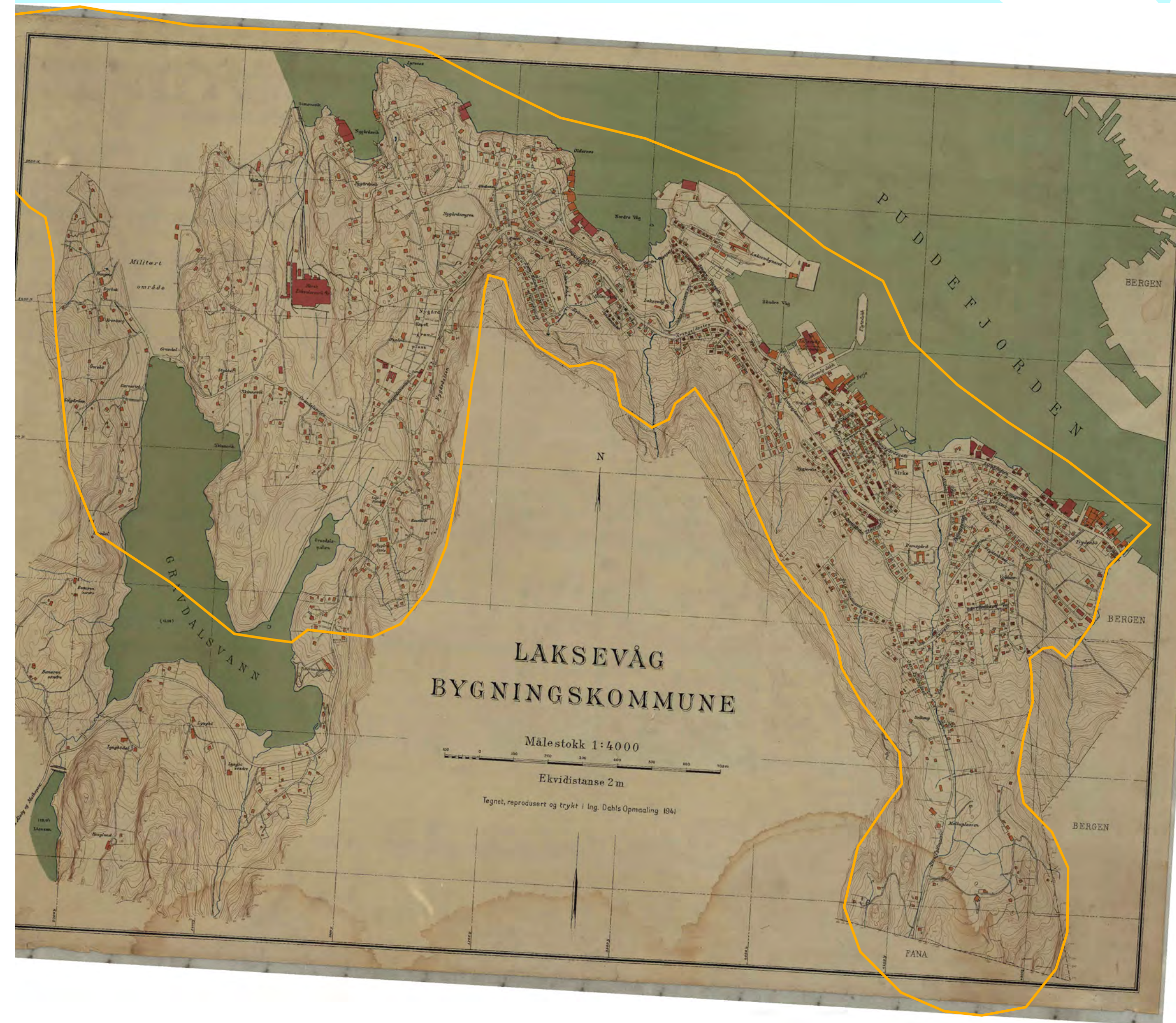
Byrådsavdeling for byutvikling

BYANTIKVAREN
2017

Kart 5. Kart over Laksevåg fra
1941.

 Plangrense

 200 0 200 400 Meters

Kulturminnegrunnlag

Strategisk plangrogram for Laksevåg

BERGEN KOMMUNE

Byrådsavdeling for byutvikling

BYANTIKVAREN
2017

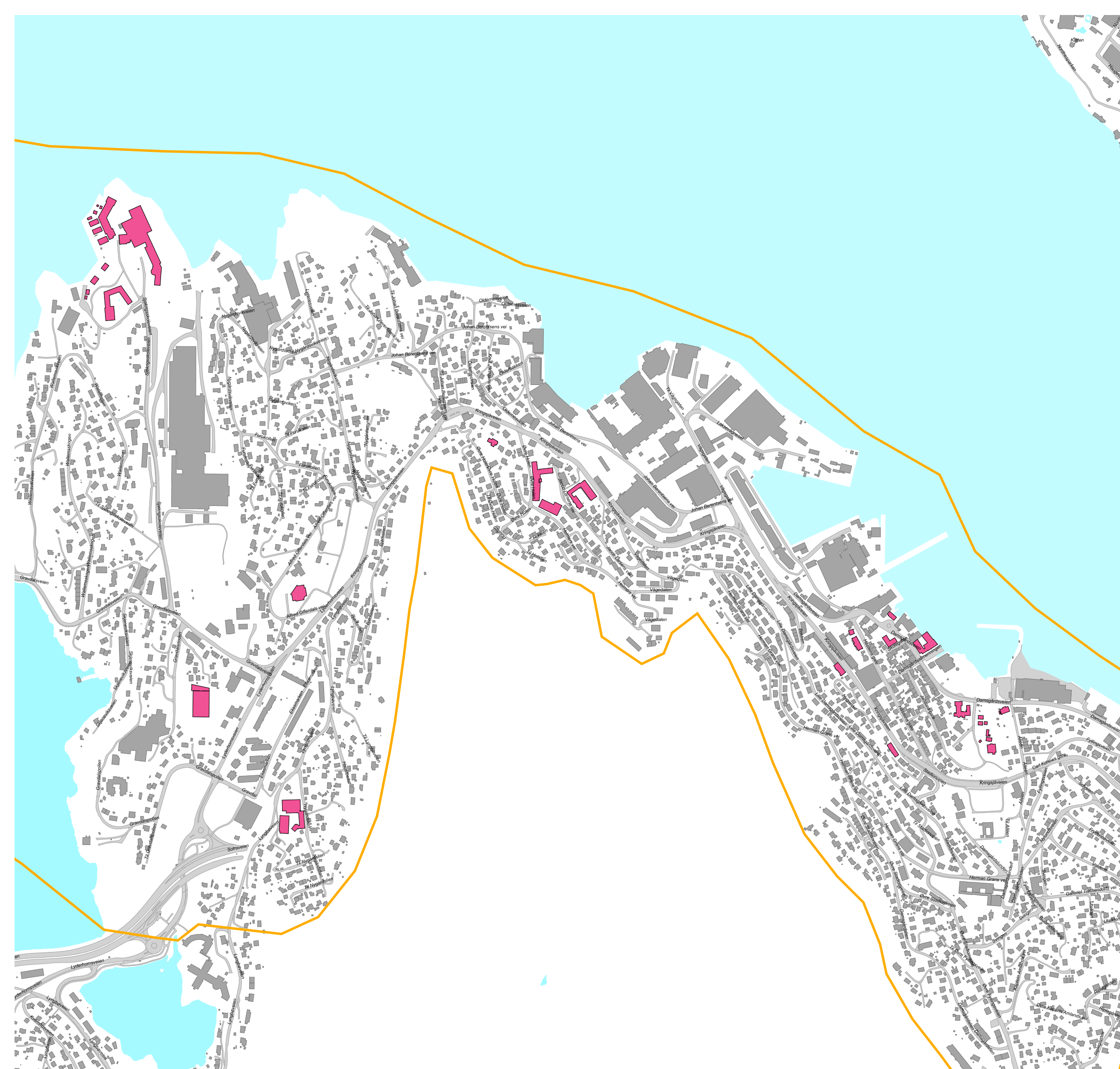
Kart 6. Offentlig byggeri og
møteplasser.

 Offentlig byggeri og
møteplasser

 Plangrense

100 0 100 200 Meters

Kulturminnegrunnlag

Strategisk planprogram for Laksevåg

BERGEN KOMMUNE

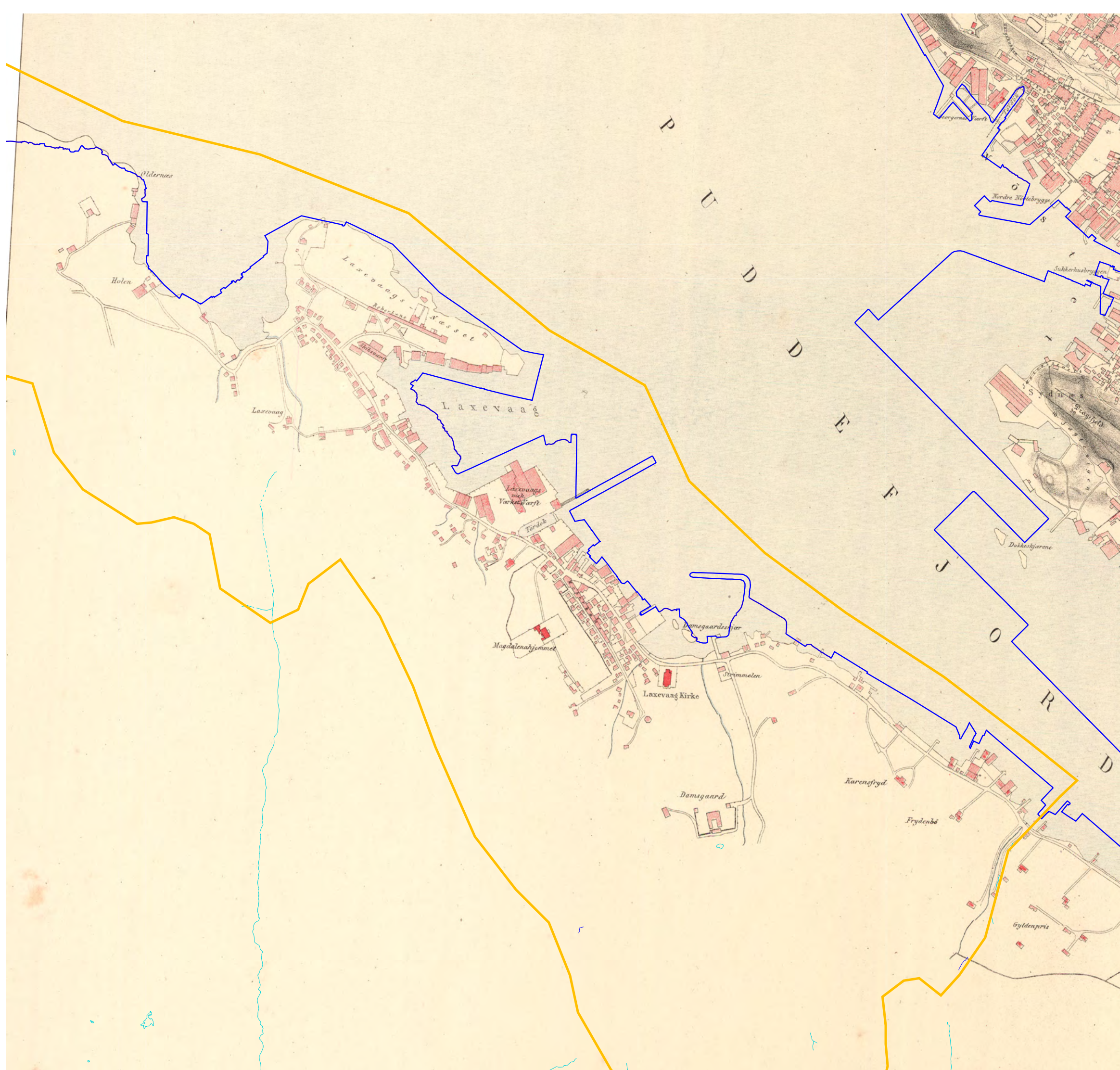
Byrådsavdeling for byutvikling

BYANTIKVAREN
2017

Kart 7. Dagens strandlinje
markert på kart fra 1883.

 Dagens strandlinje
 Plangrense

 90 0 90 180 270 Meters

Kulturminnegrunnlag

Strategisk planprogram for Laksevåg.

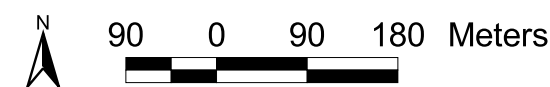
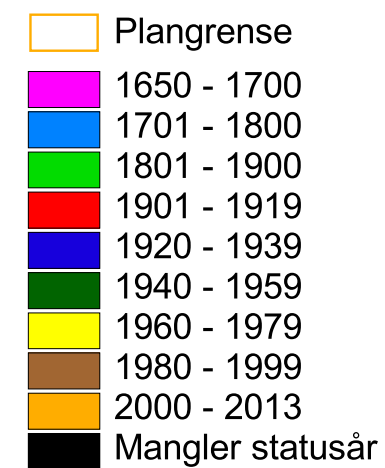

BERGEN KOMMUNE

Byrådsavdeling for byutvikling

BYANTIKVAREN
2017

Kart 8. Byggeår, Laksevåg - vest.

Kulturminnegrunnlag

Strategisk planprogram for Laksevåg.

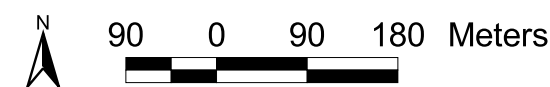
BERGEN KOMMUNE

Byrådsavdeling for byutvikling

BYANTIKVAREN
2017

Kart 9. Byggeår, Laksevåg - øst.

- Plangrense
- 1650 - 1700
- 1701 - 1800
- 1801 - 1900
- 1901 - 1919
- 1920 - 1939
- 1940 - 1959
- 1960 - 1979
- 1980 - 1999
- 2000 - 2013
- Mangler statusår

Kulturminnegrunnlag

Strategisk planprogram for Laksevåg

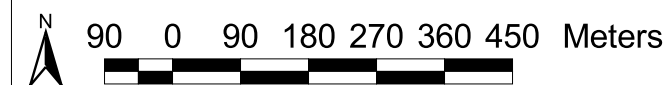
BERGEN KOMMUNE

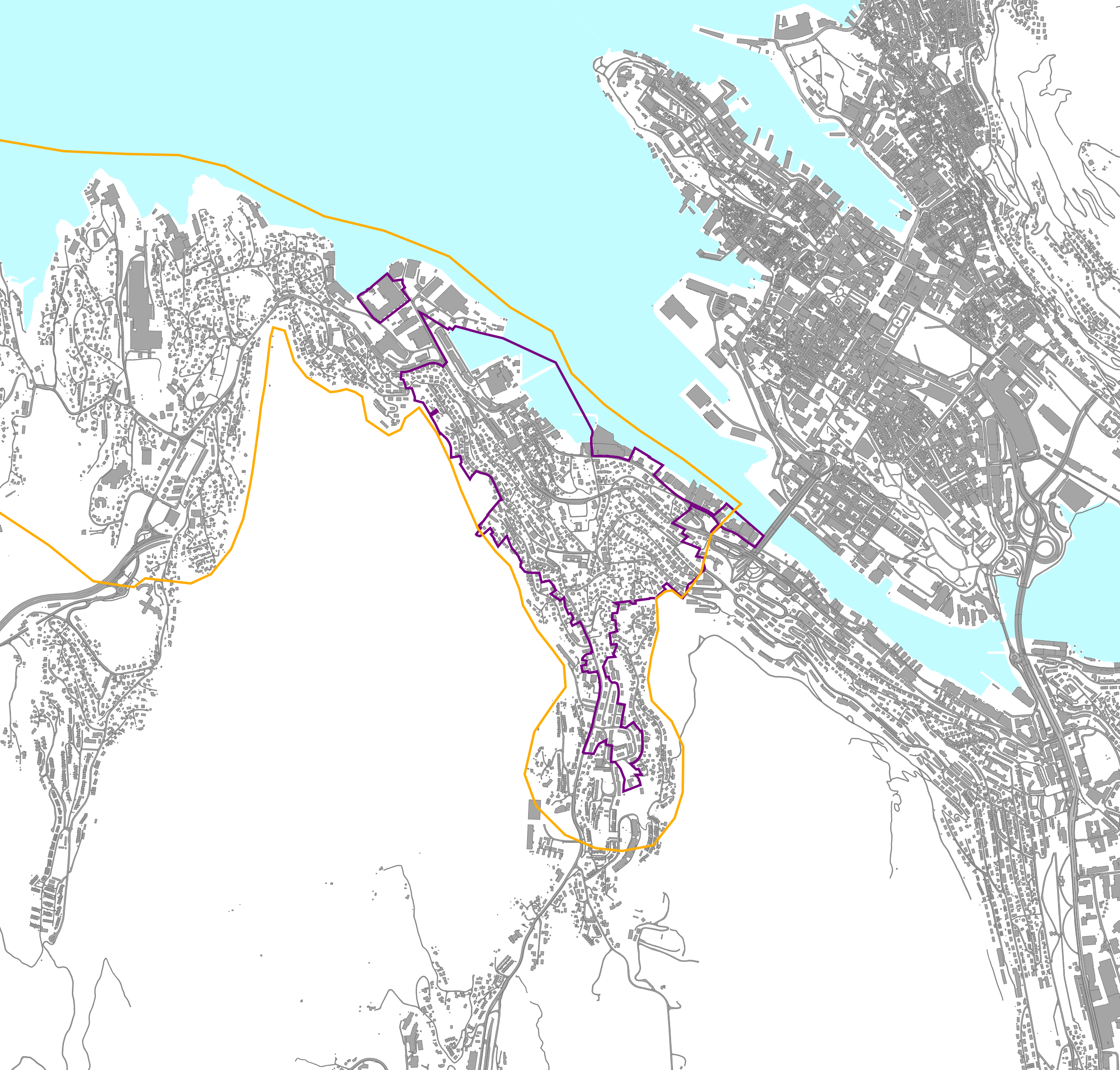
Byrådsavdeling for byutvikling

BYANTIKVAREN
2017

Kart 10. Historiske veifar, nyere gangforbindelser, hageanlegg og elver

- Plangrense
- Historiske hageanlegg
- Historiske elvefar (er delvis lagt under bakken i dag).
- Nyere gangforbindelser
- Viken - Gravdal (Strandveien)
- Nygård - Loddefjord
- Laksevåg - Fyllingsdalen (Sælen)

Kulturminnegrnlag

Strategisk plangrogram for Laksevåg

BERGEN KOMMUNE

Byrådsavdeling for byutvikling

BYANTIKVAREN
2017

Kart 11. Innmeldt forslag til
hensynssone for kulturmiljø.

- Forslag til hensynssone for kulturmiljø.
- Plangrense

100 0 100200 Meters

BERGEN KOMMUNE